

Tussen Wadden & Wierden... ...een wereld te winnen!

Meer mogelijk maken... in het Noorden en Overijssel!

Voorwoord

Met veel genoegen presenteer ik u het rapport 'Tussen Wadden en Wierden... een wereld te winnen!'. Het is het resultaat van een onderzoek dat ABN AMRO Corporate Clients Noord Oost heeft laten uitvoeren naar de economische potentie van ons werkgebied, dat bestaat uit de drie noordelijke provincies, het grootste deel van Overijssel en de Noordoostpolder. Het onderzoek is uitgevoerd door het Economisch Bureau van de bank, mede ter gelegenheid van ons jaarlijkse seminar, dat vandaag in Zwolle wordt georganiseerd.

Het rapport dat nu voor u ligt, onderbouwt wat wijzelf in ons werkgebied ervaren: het is tijd voor noordoostelijk optimisme! Die conclusie vloeit voort uit een combinatie van *desk research* en een aantal interviews met sleutelfiguren in het bedrijfsleven en de *not-for-profit* sector in ons marktgebied. Een methode die model staat voor de manier waarop wij graag ons werk doen. ABN AMRO probeert voortdurend kennis te delen met haar relaties om op die manier waarde toe te voegen. Dat doet de bank onder meer door macro-economische kennis te verenigen met sectorvooruitzichten en kennis van de lokale en regionale situatie.

Hoewel er zeker overeenkomsten zijn tussen de verschillende regio's in het omvangrijke werkgebied van ABN AMRO Corporate Clients Noord Oost, zijn er ook aanzienlijke verschillen. Om daaraan zoveel mogelijk recht te doen, heeft ons Economisch Bureau ervoor gekozen om de kansen en knelpunten in het Noorden en Overijssel zoveel mogelijk afzonderlijk te beoordelen. Daarbij komt een beeld naar voren van een geschakeerd economisch landschap. Een landschap dat kansen biedt voor kennisgeoriënteerde clustering van bedrijvigheid. Een landschap ook dat zich kenmerkt door een hoogwaardige structuur op het gebied van onderwijs in combinatie met een minstens even hoogwaardige leefomgeving. Maar om de kansen die dat landschap biedt te verzilveren, verdient een aantal punten voortdurende aandacht. Thema's als infrastructuur (en niet alleen de Zuiderzeelijn), het ondernemingsklimaat en de woon- en leefomgeving zijn van grote invloed op de mate waarin de groeikansen benut kunnen worden.

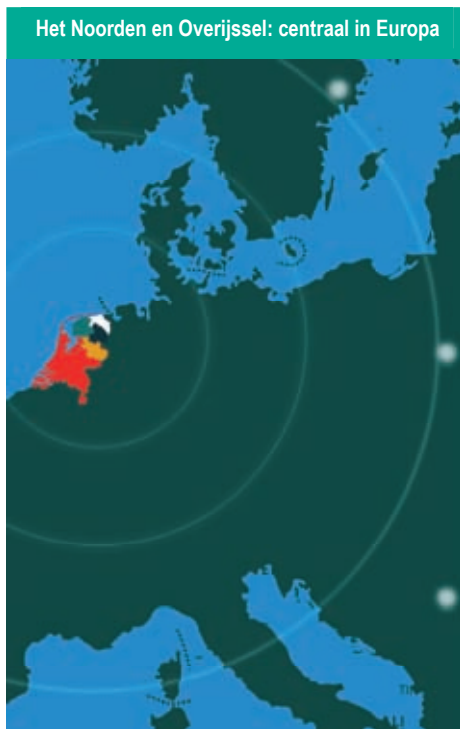
De economische barometer wijst voor 2006 op zonniger tijden. De uitdaging voor het bedrijfsleven is om tenminste het landelijke groeitempo bij te houden of (beter nog) te overtreffen. Het is onze ambitie om u te ondersteunen bij het omzetten van kansen in succes, door het beschikbaar stellen van kredieten en alle andere denkbare financiële diensten en adviezen. Ook hiervoor geldt ons adagium: "Meer mogelijk maken.....in het Noorden en Overijssel!"

Johan Lindemulder,
Directeur, ABN AMRO Corporate Clients Noord Oost Nederland
22 maart 2006

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave	3
Inleiding	4
I. Het Noorden en Overijssel door een economische bril bekeken	6
II. Ondernemers aan het woord	9
III. Regionale economische theorie: kritische succesfactoren	10
IV. Economische kennisclusters in het Noorden en Overijssel	12
• 'Duurzaamheid'	
• 'Gezonder Leven'	
• 'Materialen & Mechatronica'	
V. Infrastructuur	21
VI. Prikkel voor ondernemerschap	25
VII. Een goed klimaat om te recreëren, verblijven en wonen	28
Conclusie	31
Literatuurlijst	32

Inleiding

Te vaak nog geven de berichten in regionale en landelijke media over de economische ontwikkelingen in het Noorden en Overijssel aanleiding tot sombere bespiegelingen. Het achterstandsdenken is wat dat betreft diep geworteld. Dieper zelfs dan nodig is. Want een ieder die de recente ontwikkelingen en de economische structuur van beide regio's eens rustig op een rijtje zet, kan concluderen dat er genoeg aanleiding is voor optimisme over de toekomst. Toegegeven, er zijn economische indicatoren waarop de vier provincies ten noordoosten van de IJssel nog altijd wat lager scoren dan andere regio's. Maar de economische structuur van zowel het Noorden als Overijssel biedt genoeg aanknopingspunten om de omschakeling naar de kenniseconomie van de eenentwintigste eeuw juist hier, centraal in Europa, kansrijk te maken. Maar om die omschakeling te realiseren, moet er nog wel het nodige gebeuren.

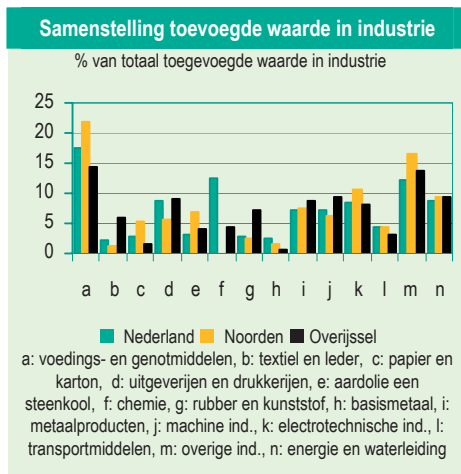
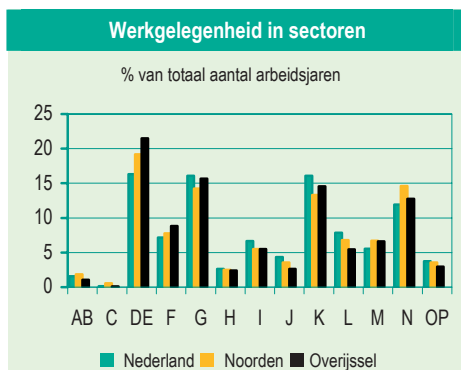
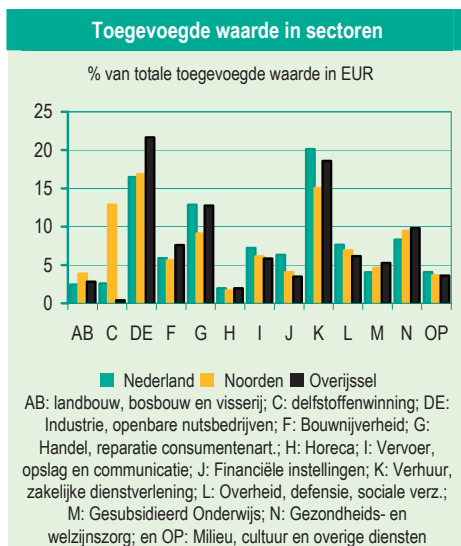
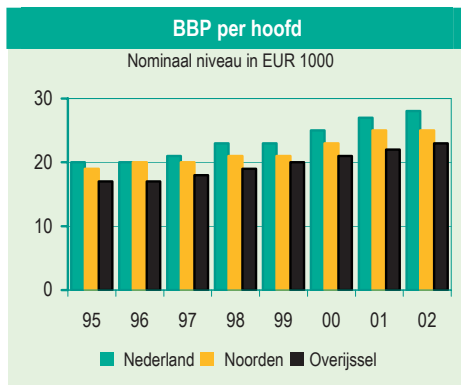
Dit rapport zal de kansen en knelpunten voor het Noorden en Overijssel op een rijtje zetten. Het benutten van kansen zal daarbij centraal staan. Dat is tevens het huidige uitgangspunt van de landelijke overheid, die in de nota's 'Ruimte' en 'Pieken in de Delta' afscheid heeft genomen van het denken in achterstanden. Dit rapport zal zich vooral concentreren op kennisintensieve economische activiteiten, want ook dat sluit aan op de speerpunten van de landelijke overheid. De raakvlakken tussen de sterke bedrijfstakken in de economische structuur van het Noorden en Overijssel zullen ons belangrijkste uitgangspunt vormen.

Concreet zullen we een selectie van drie kennisclusters bespreken, twee in het Noorden ('Duurzaamheid' en 'Gezonder Leven') en één in Overijssel ('Materialen & Mechatronica'). We zullen laten zien waarom het Noorden c.q. Overijssel goede bases zijn voor de verdere concentratie van de desbetreffende economische activiteiten. Door juist deze clusters te selecteren, willen we trachten om zoveel mogelijk concreet aan te haken bij zowel de landelijke beleidsfocus als bij de bestaande economische structuur. Wat betreft de ontwikkeling van het cluster 'Duurzaamheid' zullen we betogen dat de economische structuur van het Noorden hiertoe goede aanknopingspunten biedt. Maar we zullen we ook bespreken waarom dit cluster in onze ogen meer vanuit een nationaal dan vanuit een regionaal perspectief gezien zou moeten worden. We vinden het namelijk niet geheel terecht dat het Rijk dit cluster beschouwt als dé kans bij uitstek om de noordelijke economie op te stuwten in de vaart der volkeren. Voortbouwend op de ideeën van Porter menen wij dat het goed is om buiten het energiedomein ook bedrijfstakken in ogenschouw te nemen die wat meer vervlochten zijn met de rest van de noordelijke economie. Daarom introduceren we naast het cluster 'Duurzaamheid' ook het cluster 'Gezonder Leven'. Voor Overijssel bespreken we het cluster 'Materialen & Mechatronica'. Deze laatste twee clusters lenen zich in onze ogen wel goed voor een beleid dat erop gericht is de regionale economie integraal te versterken.

Essentieel voor de ontwikkeling van het Noorden en Overijssel is natuurlijk dat er genoeg ruimte geboden wordt voor ondernemerschap. Je kunt immers nog zoveel beleid willen ontwikkelen, uiteindelijk zijn het de ondernemers die de toegevoegde waarde en werkgelegenheid in een regio creëren. Dus alles staat of valt met de regionale condities voor ondernemerschap. ABN AMRO Corporate Clients Noord Oost hecht veel waarde aan het verbeteren van de condities voor geslaagd ondernemerschap in de regio. We hebben daarom tevens een aantal gesprekken gevoerd met

sleutelfiguren in het bedrijfsleven en de *not-for-profit* sector. In deze gesprekken hebben we ónze visie op de (kennis-)economie van het Noorden en Overijssel kunnen toetsen aan die van regionale ondernemers. Zo hebben we ons ook een beeld kunnen vormen van kern- en verbeterpunten die de ontwikkeling van het Noorden en Overijssel gunstig kunnen beïnvloeden. Concreet gaat het dan om de infrastructuur, de prikkels voor ondernemerschap (institutionele kaders, regelgeving en het aanbod van durfkapitaal) en het recreatie-, verblijfs- en woonklimaat. Dit rapport zal ook deze punten één voor één bespreken, alvorens af te ronden met de conclusie.

Wouter van Aggelen
ABN AMRO Economisch Bureau, maart 2006

I. Het Noorden en Overijssel door een economische bril bekeken

Er zijn nog zorgen voorbij de IJssel...

Wie een aantal feiten en cijfers over de economieën van het Noorden en Overijssel¹ op een rijtje zet, merkt dat de IJssel nog altijd wat meer is dan een natuurlijke grens alleen. De provincies mogen dan in veel opzichten verschillend zijn, Drenthe, Tukkers, Friezen en Groningers zullen het er al snel over eens zijn dat hun economie nog best een duwtje kan gebruiken. Het Noorden, qua oppervlakte gelijk aan een kwart van Nederland, is goed voor bijna 10% van de totale toegevoegde waarde. Dat aandeel is ongeveer even groot als het bevolkingsaandeel. Omdat evenwel zo'n 13% van de in het Noorden gerealiseerde toegevoegde waarde voortkomt uit delfstoffenwinning (de helft van het Nederlandse totaal) geeft dit een wat vertekend beeld. De relatie van de noordelijke delfstoffenwinning met de lokale economie is immers niet zo groot. De olie- en gaswinning ten spijt, ligt het bruto regionale product (BRP) per hoofd van de bevolking er nog altijd onder het Nederlands gemiddelde. Bovendien is het een sector die maar heel beperkt bijdraagt aan de werkgelegenheid. Overijssel, waar zo'n 7% van de Nederlanders woont en dat qua oppervlakte gelijk is aan 8% van Nederland, neemt een kleine 6% van de totale toegevoegde waarde voor zijn rekening. Ook het Overijsselse BRP per hoofd ligt beduidend onder het Nederlands gemiddelde. Sinds 2000 is de werkloosheid bovendien behoorlijk toegenomen. Eind 2004 lag deze in Overijssel rond het landelijke niveau van 6,4% en in het Noorden zelfs op 7,7%.

Uit de rapportage 'Kleinschalig Ondernemen' van het EIM (2005) is onlangs gebleken dat het aandeel van het midden- en kleinbedrijf in de totale werkgelegenheid in het Noorden iets boven het landelijke gemiddelde ligt. Die score hangt vooral samen met de aanwezigheid van veel kleinschalige bedrijven in de toeristische en horeca branche in Drenthe en Friesland. De verdeling van de bedrijvigheid naar grootteklasse in Overijssel stemt overeen met het landelijke beeld.

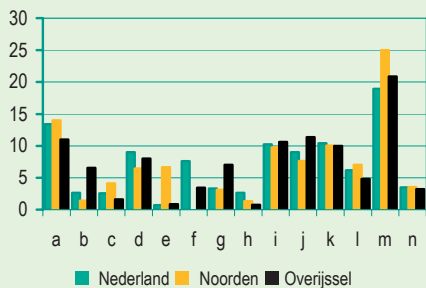
De productiestructuur in beide regio's verschilt wel wezenlijk van het landelijke beeld. In het Noorden valt naast de bijdrage van de delfstoffenwinning aan het BRP op dat de commerciële dienstverlening maar beperkt gewicht in de schaal legt. Deze bedrijfstak is rondom stedelijke gebieden (Leeuwarden, Heerenveen, Groningen, Assen en Emmen) overigens wel vrij sterk. In de drie provinciehoofdsteden zijn bovendien veel publieke diensten geconcentreerd. In Overijssel is de bouwnijverheid vrij sterk. In tegenstelling tot het Noorden is het forse aandeel van de handel in 's lands meest oostelijke provincie vergelijkbaar met het Nederlands gemiddelde. Overigens betreft dit - evenals in het Noorden trouwens - vooral de detailhandel en zijn groothandelsbedrijven in deze delen van het land minder sterk vertegenwoordigd. Landelijk is dit beeld omgekeerd en zijn het juist de grootbedrijven die de grootste bijdrage leveren aan de toegevoegde waarde en werkgelegenheid in de handelssector. De landbouw is in beide regio's belangrijker dan gemiddeld in Nederland. Ook de sectoren onderwijs en gezondheidszorg scoren bovengemiddeld.

Het opvallendste element in de productiestructuren is de sterke positie van de industrie in beide regio's. De industrie zorgt voor zowel de meeste werkgelegenheid als de

¹ Het westelijke gedeelte van Overijssel rond Deventer valt onder de Stedendriehoek met Apeldoorn en Zutphen, die ABN AMRO tot het landsdeel Midden-Nederland rekent. De (overigens goede) potentie van deze regio zal daarom verder niet in dit rapport aan de orde komen. Omdat de beschikbare statistische informatie evenwel gebonden is aan provinciale grenzen, bezien we hier de provincie Overijssel als geheel.

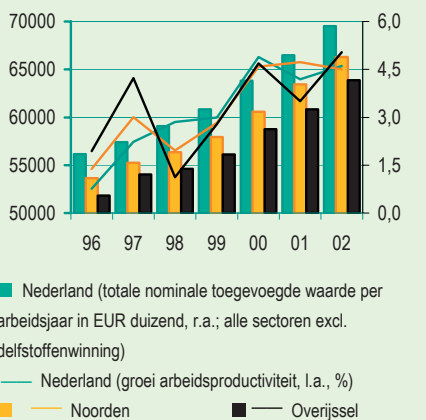
Samenstelling industrie in werkgelegenheid

% van totale werkgelegenheid in industrie

hoogste toegevoegde waarde en is dus erg belangrijk voor de regionale economieën. Overigens kennen het Noorden en Overijssel wel duidelijke eigen accenten. In het Noorden zijn de voedings- en genotmiddelenindustrie, electrotechnische industrie, papier- en kartonindustrie alsmede de aardolie- en steenkoolindustrie bovengemiddeld vertegenwoordigd. Sterke industrietakken in Overijssel zijn de metaalproducten-, machine-, textiel-, rubber- en kunststofindustrie.

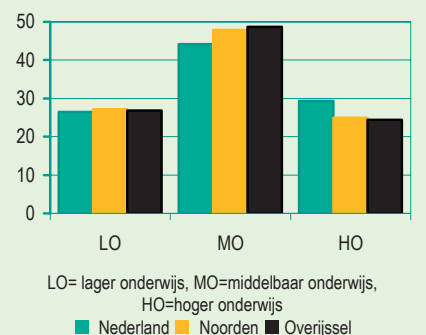
Arbeidsproductiviteit onder landelijk niveau

Als we de productiestructuren in hun geheel bezien, springt vooral in het oog dat er in beide regio's behoorlijk wat aan elkaar gerelateerde economische activiteiten plaatsvinden. Hoewel de vervlechting, bijvoorbeeld in termen van werkgelegenheid, met de regionale economie beperkt is, scoort het Noorden ontegenzeggelijk hoog voor wat betreft de toegevoegde waarde uit de sectoren energie, delfstoffenwinning, steenkool en aardolie. En aangezien het Rijk dit als een speerpuntcluster voor het Noorden beschouwt, zullen we het cluster 'Duurzaamheid' weldra ook nader bespreken. Buiten dit cluster kent de noordelijke structuur echter nog meer sterke bedrijfstakken, waarvan de verbondenheid met de regionale economie, ook in termen van werkgelegenheid, wat groter is. De sterke aanwezigheid van kennisinstellingen, gezondheidszorg en industrie biedt perspectief voor samenwerking op het terrein van *life science*, waarbij er ook raakvlakken zijn met de voedings- en genotmiddelenindustrie en de landbouwsector. Daarom zullen we ook het cluster 'Gezonder Leven' introduceren. Overijssel herbergt onder meer een significante, technologisch hoogwaardige maakindustrie en een vooraanstaande technologische kennisinstelling. We zullen hier nader op ingaan bij de bespreking van het cluster 'Materialen & Mechatronica'.

Opleidingsniveau beneden gemiddeld

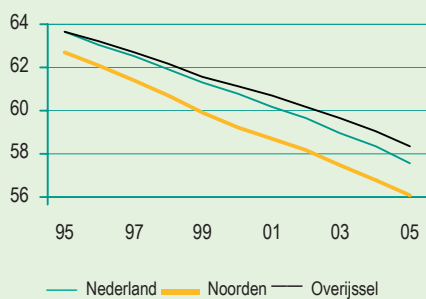
% van totale beroepsbevolking

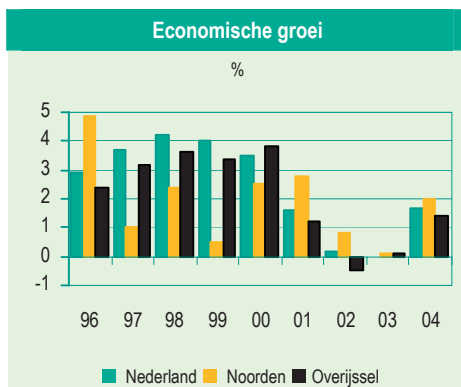
Hoewel de universiteiten van Groningen en Enschede en de HBO-instellingen in het Noorden en Overijssel uit het hele land veel studenten trekken, slagen de regio's er voorsnog maar beperkt in om hoogopgeleiden ook na hun afstuderen vast te houden. Het Noorden leverde in 2003 ruim 11% en Overijssel bijna 9% van alle hoogopgeleide starters af. In verhouding tot de bevolkingsomvang studeren veel mensen af aan een hogeschool of universiteit. Maar toch ligt het opleidingsniveau van de hele beroepsbevolking lager dan in de rest van het land. Er is dus sprake van een *brain drain*. Cijfers uit voorgaande jaren tonen bovendien aan dat het investeringsklimaat in deze contreien best een zetje kan gebruiken. Sinds het einde van de jaren negentig liggen de investeringen in vaste activa onder het Nederlands gemiddelde. Het is dus niet heel verwonderlijk dat de productiviteit elders wat hoger ligt dan in het Noorden en Overijssel. Sinds de millenniumwisseling is weliswaar sprake van een substantiële verbetering van de productiviteit, maar dat is een ontwikkeling die zich ook landelijk voordoet. De achterstandspositie op dit terrein is er dus niet echt door verkleind. Niettemin is de productiviteitsverbetering vooral in het Noorden als erg positief aan te merken, omdat de beroepsbevolking er sterker vergrijsd dan in andere regio's. De lonen liggen bovendien nog altijd wat onder het landelijke niveau.

Verouderende beroepsbevolking

20-45 jarigen als % van 20-65 jarigen

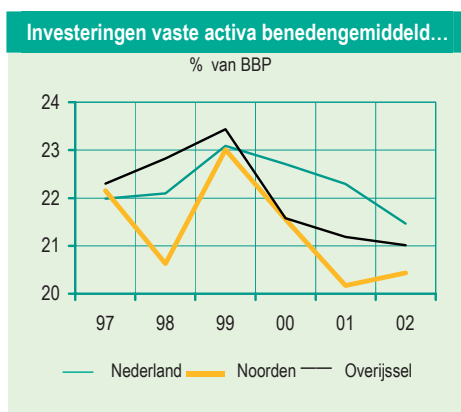
Het feit dat conjunctuurgevoelige bedrijfstakken als de industrie en detailhandel relatief veel gewicht in de schaal leggen heeft de voorbije jaren vooral de economische prestaties van Overijssel gehinderd. Gelet op de cijfers van de laatste jaren lijkt de provincie verder achterop te raken. In 2002 was zelfs sprake van een krimpend BRP. Daarentegen valt op dat het Noorden het al enkele jaren beter doet dan de rest van het land. Ook hier geldt echter dat de delfstoffenwinning het cijfer positief heeft gefloteerd, want vooral in Groningen is de winning van olie en gas de afgelopen jaren aanzienlijk toegenomen. In de Noordelijke Arbeidsmarktverkenning 2005 van de Rijksuniversiteit

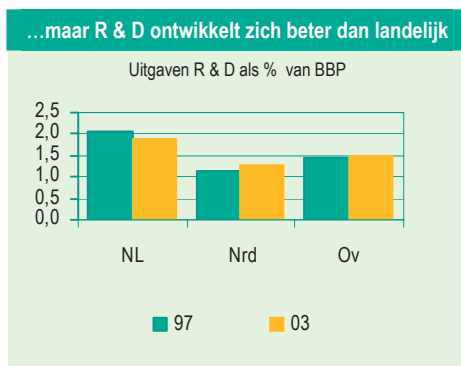
Groningen is becijferd dat de noordelijke BRP-ontwikkeling exclusief delfstoffenwinning de slechte groeicijfers van Nederland niet echt heeft kunnen overtreffen. Zowel het Noorden als Overijssel hebben na 2001 dus relatief veel last gehad van de tegenvallende conjunctuur.

...maar tussen Wadden en Wierden is een wereld te winnen!

Hoewel de recente economische ontwikkelingen de zorgen tussen Wadden en Wierden niet echt hebben verminderd, zien we voor de toekomst toch genoeg redenen voor enig optimisme. De economie is momenteel bezig met een conjuncturele opleving, waardoor de groei in 2006 een stuk hoger zal uitkomen dan voorgaande jaren. Daarvan moeten ook het Noorden en Overijssel kunnen profiteren. Het economisch herstel zal naar onze inschatting namelijk zowel gedragen worden door aantrekkende binnenlandse bestedingen als door de gunstige ontwikkeling van de internationale handel. De door het kabinet belofte verbetering van de koopkracht en het herstellende consumenten- en producentenvertrouwen zijn gunstig voor de binnenlandse vraag. Dat is vooral voor de sterk binnenlands georiënteerde noordelijke economie goed nieuws, maar bijvoorbeeld ook voor de detailhandel. De handelsvooruitzichten bieden eveneens perspectief; de exportgeoriënteerde maakindustrie moet daarvan de vruchten kunnen plukken.

Het mag dan ook niet echt een verrassing heten dat de ERBO-conjunctuurenquêtes die de Kamers van Koophandel in 2005 hebben gehouden een vrij gunstig beeld geven van de verwachtingen van ondernemers in het Noorden en Overijssel. Het bedrijfsleven is blijkens de enquêteresultaten voorzichtig optimistisch. Men ziet een stijgende lijn in omzet, winstgevendheid en export. Toch hebben veel noordelijke en Overijsselse ondernemers nog wel een houding van 'eerst zien, dan geloven', aangezien er scepsis bestaat over de werkgelegenheidsontwikkeling en de nog steeds matige investeringsbereidheid. We zagen echter al dat de wat geringere investeringsbereidheid een verschijnsel is dat zich in deze contreien al langer voordoet. Bovendien staat er tegenover dat de uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling in de eerste jaren van deze eeuw wel een gunstige ontwikkeling hebben doorgemaakt. Terwijl landelijk de uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling (als percentage van het BBP) tussen 1997 en 2003 daalden (!), was in het Noorden en Overijssel sprake van een stijging. Wat dat betreft verloopt de omschakeling naar een kenniseconomie ten noordoosten van de IJssel dus iets gunstiger dan landelijk.

Met het oog op de toenemende internationale concurrentie is dat een bemoedigende constatering. Immers, het vergroten van de concurrentiekracht hangt in toenemende mate samen met het innovatieve vermogen van een regio. Als dat toeneemt, verbeteren ook de perspectieven voor economische groei. Dat is ook één van de redenen waarom we in dit rapport de nadruk zullen leggen op de genoemde perspectiefrijke kennisclusters in het Noorden en Overijssel, waarmee de raakvlakken tussen de sterke bedrijfstakken in de regio ten volle kunnen worden benut. Maar voor we dat doen, zullen we kort ingaan op de interviews met ondernemers en een uitstapje maken naar wat de theorie zegt over het waarom van clustergeoriënteerd ruimtelijk economisch beleid.

Interviews met ondernemers

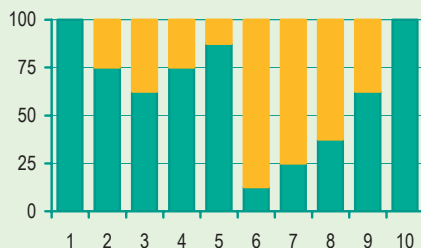
Centrale vraag

Hoe beoordeelt u het concurrentievermogen van het Noorden / Overijssel en ziet u mogelijkheden om dit te versterken?

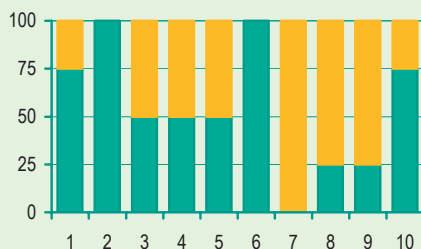
Stellingen

1. Het Noorden / Overijssel zal zijn achterstand op Nederland inlopen.
2. Het Noorden / Overijssel moet zijn achterstand op Nederland inlopen.
3. Er is voldoende talent en kennispotentieel in het noordelijke / Overijsselse arbeidsaanbod.
4. Er wordt in het Noorden / Overijssel voldoende geïnvesteerd in onderzoek en ontwikkeling.
5. De vergrijzing biedt het Noorden / Overijssel volop kansen.
6. De geografische ligging van het Noorden ten opzichte van Noord- en Midden-Europa wordt voldoende benut. / Overijssel profiteert voldoende van de Euregio Twente-Münster-Osnabrück.
7. Het Noorden / Overijssel heeft een adequate infrastructuur.
8. De overheid doet voldoende aan de versterking van het noordelijke / Overijsselse ondernemingsklimaat.
9. Het aanbod van durfkapitaal in het Noorden / Overijssel voorziet in de behoefte van het bedrijfsleven.
10. Ook buiten de economische kerngebieden dient economie te prevaleren boven natuur- en landschapsbehoud.

Antwoorden per stelling betreffende het Noorden

Antwoorden per stelling betreffende Overijssel

■ % eens
■ % oneens

II. Ondernemers aan het woord

In een serie diepte-interviews met sleutelfiguren in het noordelijke en Overijsselse bedrijfsleven en de *not-for-profit* sector, hebben we ónze visie op het concurrentievermogen van de beide regio's getoetst aan de visie van ondernemers. Hierdoor hebben we een beeld gekregen van de visie van ondernemers op de economische perspectieven van hun regio. We hebben in de interviews de centrale vraag aan de orde gesteld: hoe beoordeelt ú het concurrentievermogen van uw regio en ziet u mogelijkheden om dit te versterken? Om een gefundeerd antwoord op deze vraag te krijgen hebben we de ondernemers onder meer een tiental stellingen voorgelegd. Hieruit komt al een aantal interessante bevindingen naar voren; zie het kader hiernaast.

In beide regio's overheerst optimisme over het inlopen van de nog bestaande achterstanden. In het Noorden is de perceptie over het kennisaanbod en de uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling overwegend positief, in Overijssel neutraal. De kwaliteit van de infrastructuur krijgt in beide regio's een erg slechte beoordeling. Het aanbod van durfkapitaal wordt in het Noorden door iets meer dan de helft van de respondenten als voldoende aangemerkt; in Overijssel vindt een meerderheid een verruiming van het aanbod wenselijk. En tot slot bestaat er consensus over de noodzaak om economische activiteiten te concentreren in kerngebieden en het belang van natuur- en landschapsbehoud niet uit het oog te verliezen.

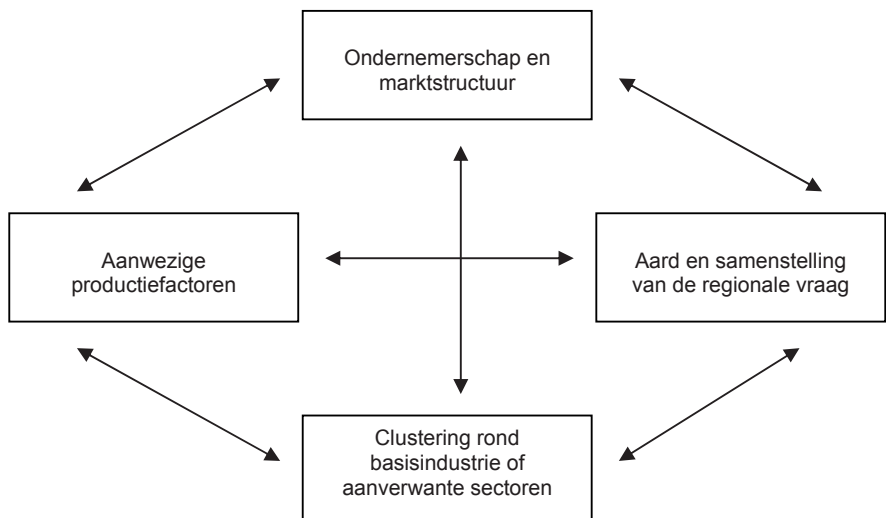
De volgende personen hebben aan de interviews hun medewerking verleend:

- AVEBE dhr. W. de Zeeuw
Director Corporate Public Affairs
- Esco Frisia Zout B.V. dhr. D. van Tuinen
Financieel Directeur, alsmede Voorzitter VNO-NCW Friesland
- Groningen Seaports dhr. H. Post
Directeur
- Grolsch N.V. dhr. R. Snel
Lid Raad van Bestuur, alsmede Voorzitter VNO-NCW Twente
- Kamer van Koophandel Friesland dhr. E.M. Jansen / dhr. P. Boomsma
Directeur / Beleidsadviseur Regiostimulering
- Kamer van Koophandel Groningen dhr. B.J. Hakvoort
Directeur
- Kamer van Koophandel Veluwe en Twente mw. W.M. van Ingen / dhr. W. van Dalftsen
Directeur / Regio Secretaris Twente
- Koninklijke Ten Cate N.V. dhr. L. de Vries / dhr. F.R. Spaan
Voorzitter Raad van Bestuur / Corporate Development
- N.V. NOM dhr. F. Migchelbrink
Directeur
- Paques dhr. J.S. Mes
Managing Director
- Wetsus Centre for Sustainable Water Technology dhr. J. Boonstra
Managing Director
- Universitair Medisch Centrum Groningen dhr. J. Hamel
Voorzitter Raad van Bestuur
- Universiteit Twente dhr. A.H. Flierman
Voorzitter College van Bestuur

III. Regionale economische theorie: kritische succesfactoren

Ondernemers hebben dus zo hun opvattingen over de 'economische potentie' van hun regio. Maar hoe wordt die eigenlijk bepaald? Ons uitgangspunt is dat het vermogen om met andere regio's te concurreren de economische potentie van een regio bepaalt. Porter (1990) stelde in dit verband al dat het regionale concurrentievermogen afhangt van factoren als de regionale economische structuur en de aanwezige infrastructuur. Zijn ideeën hebben een belangrijke impuls gegeven aan het denken over regionaal economisch beleid. In de Nederlandse beleidspraktijk is de nota 'Pieken in de Delta', die het Ministerie van Economische Zaken in 2004 presenteerde, een goed voorbeeld. In globale termen worden hierin voor elk landsdeel de sterke punten in de regionale economische structuur aangewezen. Ook is een aantal 'economische kerngebieden' aangeduid, waaronder Twente en Groningen-Assen. Bij de vaststelling van de 'Nota Ruimte' in 2005 zijn ook de Friese 'stedenband' (Harlingen-Leeuwarden-Heerenveen-Drachten) en Zwolle-Kampen als kerngebieden aangemerkt, evenals de Steden-driehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen (die in dit rapport buiten beschouwing wordt gelaten). Twente en Groningen-Assen horen ook tot de zes landelijke netwerken.

Voor we verder ingaan op de economische potentie van het Noorden en Overijssel, kijken we naar de theorie om te bepalen welke aspecten van de economische structuur bepalend zijn voor het concurrentievermogen van een regio. Porter heeft deze factoren weergegeven in onderstaand 'diamantschema'.

Het schema onderscheidt vier relevante factoren:

1. De aanwezigheid in een regio van interregionaal concurrerende clusters van basisindustrieën of ondersteunende sectoren. Clustering van deze bedrijven bevordert namelijk:
 - het optreden van gunstige externe effecten (zoals het doorsijpelen van technologische kennis van het ene naar het andere bedrijf in Silicon Valley)
 - marktkracht door de associatie van een regio met een bepaald product (zoals het logistiek- en distributiecentrum Venlo)
 - associatie met een aanwezig arbeidspotentieel (zoals de wisselwerking tussen kunstacademies en conservatoria met culturele voorzieningen).

Voor clustering is vooral de totstandkoming van waardeketens van belang: een proces van concentratie van allerlei activiteiten (productie, marketing, logistiek, onderzoek en ontwikkeling, onderwijs). Een waardeketen creëert schaalvoordelen die een nieuwe impuls kunnen geven aan het optreden van clustering.

2. Aanwezige productiefactoren. Deze kunnen zowel beïnvloedbaar als niet-beïnvloedbaar zijn. Zo kunnen het opleidings- en kennisniveau van de beroepsbevolking, de aanwezigheid van geavanceerde kapitaalgoederen en een goede infrastructuur bevorderd worden. Basisproductiefactoren als grondstoffen, een gunstig klimaat en een gunstige geografische ligging ten opzichte van toeleveranciers en afzetmarkten, kunnen niet beïnvloed worden, maar zijn vanzelfsprekend ook van invloed op het regionale concurrentievermogen.
3. Ondernemerschap en marktstructuur. De prikkels om een bedrijf te beginnen, hiërarchische structuren binnen ondernemingen en de perceptie en uitoefening van ondernemerschap verschillen per regio.
4. Aard en samenstelling van de regionale vraag. Regionale concurrentievoordelen zijn afhankelijk van de mate waarin ondernemers door hun klanten worden uitgedaagd tot kwaliteit, oftewel tot hoogwaardige productie en innovatie. Hier zijn bijvoorbeeld het inkomenspeil en opleidingsniveau van de bevolking van belang. Deze factor is vooral van belang voor sectoren die hun product in belangrijke mate binnen of in de buurt van de eigen regio afzetten. Denk aan horeca, cultuur, zorg.

Het schema geeft een proces weer dat ook wel wordt aangeduid als 'cumulatieve causatie'. Dat verloopt ongeveer als volgt. Indien een regio uitblinkt in bepaalde economische activiteiten (zoals het technologische centrum Eindhoven), trekt dat ook (intermediaire) leveranciers aan. Als de bedrijven in deze regio onderhevig zijn aan concurrentie, is kwaliteitsverbetering (product- en procesinnovaties) een continu aandachtspunt. De eisen van consumenten en andere afnemers zijn dan immers navenant hoog. Om hieraan tegemoet te kunnen komen, is het voor bedrijven aantrekkelijk om in hun bedrijfsvoering te kunnen profiteren van schaal- en kostenvoordelen. Dat biedt extra prikkels voor clustering, waarbij de ene activiteit de andere uitlokt (cumulatieve causatie). De kracht van dit schema is dat het eenvoudig weergeeft dat de potentie van een regio niet louter afhankelijk is van interregionale verschillen in de kosten van productiefactoren. De aanname dat de hierin genoemde factoren alle van belang zijn, wordt tegenwoordig door veel economen gedeeld.²

Behalve de genoemde factoren in het schema wijst Porter overigens nog op twee andere elementen die op elk niveau een rol spelen: het toeval en de overheid. De overheid beïnvloedt de andere factoren bijvoorbeeld als aanbieder van onderwijs, maar ook als afnemer van producten. Verder kan de overheid met subsidies en fiscale faciliteiten vestigingsbeslissingen van bedrijven beïnvloeden. Dit is echter omstrepen, omdat de overheid niet altijd even gelukkig is geweest met regionale stimuleringsprogramma's. Daarom nemen we Porters eerste factor als uitgangspunt en gaan we op zoek naar perspectiefrijke (kennis)clusters.

² De meer complexe 'Nieuwe Economische Geografie'-modellen waarvan econoom Paul Krugman de geestelijk vader is, hebben in de voorbije jaren laten zien op welke wijze het samenspel van schaalvoordelen, padafhankelijkheid en transport- en productiekosten de ruimtelijke concentratie van economische activiteiten precies beïnvloedt.

IV. Economische kennisclusters in het Noorden en Overijsse!

Het cluster 'Duurzaamheid': *deus ex machina* voor het Noorden?

Er zal geen misverstand over bestaan: 'het milieu' is weer terug in het maatschappelijk debat. Bouwprojecten die stuiten op Europese fijnstofrichtlijnen, brandstofprijzen die record op record stapelen en een Amerikaanse president die rept over een verslaving aan olie; er zijn treffende illustraties genoeg. 'Duurzaamheid' heeft de toekomst. Dat dit ook voor het Noorden ingrijpende consequenties kan hebben, bleek eens te meer toen staatssecretaris Van Geel van Milieu op 12 februari in het televisieprogramma 'Buitenhof' de Eemshaven naar voren schoof als geschikte locatie voor een toekomstige kerncentrale. Weliswaar gaat dit soort discussies gepaard met heel wat politieke casuïstiek, maar feit is dat het toenemende belang van duurzame energie kansen biedt. De overheid streeft ernaar economische activiteiten op dit terrein te concentreren in het Noorden, omdat daar veel bedrijvigheid is die we onder het cluster 'Duurzaamheid' scharen.

Door de grote fysieke concentratie van dit soort economische activiteiten onderscheidt dit landsdeel zich van andere regio's. Toch vergt de benadering van dit economische cluster in onze ogen eigenlijk een breder dan uitsluitend regionaal perspectief. Het schema van Porter benadrukt immers wel de voordelen van clustering, maar zijn uitgangspunt is ook dat de 'basisindustrie' in een cluster verweven moet zijn met de rest van de regionale economie. Aan deze voorwaarde voldoet het cluster 'Duurzaamheid' in het Noorden maar ten dele. Overigens is dat geen 'zwakte' van het Noorden, omdat het duurzaamheidscluster nu eenmaal economische activiteiten omvat waarmee een grensoverschrijdend werkgebied bediend wordt. Bovendien worden die activiteiten in grote mate gestuurd door bredere, mondiale ontwikkelingen. De 'regionale' vraag wordt dus minstens op nationaal niveau bepaald, maar eigenlijk zelfs op internationaal niveau. En tot slot gaat het om tamelijk arbeidsextensieve typen bedrijvigheid. Op zich is het dus ook niet zo vreemd dat de verwevenheid met de regionale economie beperkt is. De andere clusters die we in dit rapport bespreken, bieden - omdat ze veel meer verweven zijn met de regionale economie - relatief meer aanknopingspunten voor een regionaal economische visie. De nota 'Pieken in de Delta' benoemt 'Energy Valley' en de totstandkoming van het wateronderzoeksinstituut Wetsus niettemin als dé kansrijke ontwikkelingen voor het Noorden. Dat vinden we om de genoemde redenen wat te ver gaan. Omdat we evenwel moeten erkennen dat delfstoffenwinning, energie- en nutsbedrijven in het Noorden wel degelijk omvangrijk zijn, zien we toch voldoende redenen om dit cluster nader te belichten.

Energy Valley

Een aantal (semi-)publieke en private partijen (landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden, N.V. Nederlandse Gasunie, NAM B.V., N.V. NOM en de RuG) participeert sinds 2004 in de Stichting 'Energy Valley'. Deze stichting richt zich via een in Groningen gevestigd coördinatiebureau op de ontwikkeling van duurzame energie, de versterking van kennisinfrastructuur en het stimuleren van energiegerelateerde bedrijfsactiviteiten.

Om deze doelstellingen te bereiken stelt de Stichting financieringsmiddelen ter beschikking voor innovatieve projecten en heeft zij een liaisonfunctie tussen bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheid.

Enkele voorbeelden waar de Stichting in participeert, zijn:

- Gasunie is bezig met de (door)ontwikkeling van een derde-generatie-HR-ketel, de MicroWK. Deze huiscentrale genereert zowel warmte als kracht (elektriciteit) en draagt daarmee bij aan het efficiënt gebruik van aardgas.
- Gasunie Research en het Energy Delta Institute (EDI, dat is opgezet door de Gasunie N.V., Gazprom en de Rijksuniversiteit Groningen) doen onderzoek naar het bijmengen van waterstof in het bestaande aardgas-netwerk.
- Onderzoeksbureau Ecofys heeft in opdracht van Energy Valley onderzoek gedaan naar op waterstof werkende brandstofcellen ten behoeve van batterijen op plezierjachten. Dit onderzoek is erop gericht om "fluisterboten" die worden ontwikkeld door de noordelijke scheepsbouwindustrie, uit te rusten met brandstofcellen die de huidige batterijen voor verlichting kunnen vervangen.

Wetsus

In 2003 kwam in Leeuwarden het onderzoeksinstituut Wetsus tot stand. Binnen Wetsus ontwikkelen onderzoekers van drie universiteiten (Wageningen, Delft en Enschede) gezamenlijk nieuwe technologieën gericht op duurzaam water. Het onderzoeksprogramma van Wetsus is concreet verdeeld in 5 thema's:

1. Zout in/uit water (bioconversies bij hoge zoutconcentraties, ontwikkeling selectieve membranen voor scheiding van specifieke componenten, etc.).
2. Decentrale bereiding van proces- en drinkwater en zuivering van afvalwater (*remote monitoring*, ontwikkeling efficiënte en goedkope *point-of-use* en *point-of-availability* technologieën, hergebruik licht vervuild huishoudelijk water, etc.).
3. Membraan Bioreactoren (vermindering energieflux, verhoging flux door voorkomen van vervuiling, nieuwe toepassingen ontwikkelen).
4. Biofouling van drink- en proceswater bereidende membranen (ontwikkelen nieuwe behandeling en designregels).
5. Energie uit water (hergebruik vervuiling uit water in de vorm van energie, directe waterstof- of electriciteitsproductie).

Niet alleen dankzij de aardgaswinning, maar ook via de Eems- en Bergumermeercentrales en Delesto I/II in Delfzijl verzorgt het Noorden al zo'n 15% van het totaal in Nederland gegenereerde vermogen. De nieuwe biomassa-centrale in Drachten zal vanaf 2007 nog eens 10.000 huishoudens kunnen voorzien. Eerder kwam al aan de orde dat de hoge bijdrage van deze energieactiviteiten aan het BRP zich niet vertaalt in een hoog inkomen per hoofd. Dat neemt niet weg dat op veel plaatsen de fysieke infrastructuur goed is afgestemd op energiegerelateerde economische activiteiten. Daarnaast heeft het Noorden iets wat maar weinig regio's in ons land in dezelfde mate hebben: ruimte. Niet onbelangrijk voor een type bedrijvigheid dat veel ruimte nodig heeft.

Als Nederland een leidende internationale rol op duurzaamheidsgebied wil spelen, is samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen onontkoombaar. Het goede nieuws is dat dat ook gebeurt. Zo proberen lokale overheden directe impulsen te geven aan de regionale vraag naar duurzame energie: de gemeenten Leeuwarden en Groningen investeren in voertuigen op aardgas in het openbaar vervoer en het gemeentelijk wagenpark. En ook Energy Valley (zie het kader) jaagt ontwikkelingen in het cluster aan, bijvoorbeeld door te participeren in het Energy Delta Research Centre (EDReC) voor interdisciplinair energieonderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen (RuG). Via EDReC tracht de Rijksuniversiteit Groningen in te spelen op de activiteiten van de eveneens in Groningen gevestigde Gasunie en de NAM. Bij EDReC wordt (fundamenteel) onderzoek gedaan naar de transitie van fossiele brandstoffen naar duurzame energieproductie. Alle relevante deelterreinen worden belicht: geopolitiek, internationaal recht, natuurkunde, economie, chemie, biologie, sociale wetenschappen, informatietechnologie en ruimtelijke wetenschappen. De verbondenheid met de brede, algemene Rijksuniversiteit Groningen faciliteert de mogelijkheden voor interdisciplinair onderzoek. Markt- en toepassingsgerichte onderzoeksprojecten worden uitgevoerd via het gerelateerde Energy Delta Institute (EDI), waarin naast de RuG ook de Gasunie en Gazprom participeren. En ook met de Hanzehogeschool is de Gasunie inmiddels intensiever gaan samenwerken. Deze samenwerking krijgt gestalte in het Energie Kenniscentrum, waarvoor tevens een lectoraat Energie Transitie is ingesteld. Het Energie Kenniscentrum en EDReC/EDI kunnen zo voortbouwen op kennis en expertise binnen bestaande instellingen (de RuG en de Hanzehogeschool) én vervullen een behoefte van grote regionale bedrijven als de Gasunie en de NAM.

Dat laatste is veel minder van toepassing op een initiatief als de 'Friese Wateralliantie'. Dit is een samenwerkingsverband van provinciale en gemeentelijke overheid, waterschap en waterzuiveringsbedrijven dat gericht is op het tot stand brengen van nieuwe kennisconcentraties op watergebied in Friesland. Dit initiatief bezien we - vanwege die specifiek Friese focus - met wat meer reserves. Het aanjagen van innovatie gaat immers een stuk makkelijker wanneer hoogwaardige kennisinstututen daaraan een bijdrage kunnen leveren. Juist daarom zijn er vraagtekens te plaatsen bij de noodzaak om kennis op dit terrein nu ook in Friesland te concentreren. Buiten het in microbiologie gespecialiseerde chemisch laboratorium van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, kent Friesland van oudsher eigenlijk geen kennisinstellingen die zich op grote schaal met water bezighouden. Anderzijds heeft de totstandkoming van het wateronderzoeksinstituut Wetsus (zie het kader hiernaast) daar recentelijk verandering in gebracht. Wetsus is een treffend voorbeeld van kennisclustering op microniveau en zou daarom wellicht een stimulans zijn voor het versterken van het Friese aanbod van

Innovatieve duurzame industrie: Greenship

De Verenigde Naties beschouwen de introductie van vreemde diersoorten als een grote bedreiging voor de oceanen. Ballastwater dat meekomt met schepen kan levende organismen bevatten die in een nieuwe habitat zo goed kunnen gedijen dat ze kunnen uitgroeien tot een plaag. Ook een ziekte als cholera kan via ballastwater worden verspreid. Hiervoor heeft Greenship, dat oorspronkelijk actief was als leverancier van kranen voor de scheepsbouw en drinkwaterinstallaties voor schepen, een oplossing ontwikkeld.

Samen met de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en met overheidssubsidie heeft Greenship een waterzuiveringsinstallatie voor ballastwater ontwikkeld. Deze werkt op basis van een combinatie van multihydrocycloontechniek voor grotere sedimentsdelen (een soort centrifuge die de vaste sedimentsdelen uit het ballastwater slingert) en electrolyse voor kleinere sedimentsdelen (het ontlede van water in waterstof en zuurstof; de zuurstof reageert met chloor in het zeewater tot hypochloride dat ook de micro-organismen in het ballastwater doodt).

Blauwe Energie

Visioen of werkelijkheid? Over een jaar of tien zouden alle Noord-Nederlandse huishoudens electriciteit kunnen krijgen die is opgewekt uit de stroming van zoet naar zout water tussen IJsselmeer en Waddenzee. Het gaat daarbij om 'Blue Energy', een concept van Redstack B.V., gebaseerd op het verschil in zoutconcentratie van zeewater en zoet water. De private participanten hierin zijn Hubert Stavoren BV, Landustrie Sneek BV, en Magneto Special Anodes. In de fabriek van Frisia Zout zijn deze partijen momenteel een demonstratie-installatie aan het bouwen. Het betreft een 50-kilowattcentrale waar promovendi van drie universiteiten onderzoek zullen gaan doen.

Het principe van Blue Energy is als volgt. Normaliter vloeien zout en zoet water in elkaar over, maar als op het grensvlak een kunststof membraan geplaatst wordt, kan uit het samenkomen van zoet en zout water energie worden gewonnen. Zout bestaat namelijk uit positief en negatief geladen ionen. Door zoet en zout water in elkaar te laten overvloeien via speciale membranen, worden de plus-ionen één kant op gestuurd en de min-ionen de andere kant. Het water aan de ene kant is dan positief geladen en aan de andere kant negatief. Vervolgens treedt het accuprincipe in werking; door het plaatsen van twee staven en het spannen van het draad, kan de stroom gaan lopen. Deze techniek heet ook wel omgekeerde elektrolyse.

De participanten in het project verwachten dat het mogelijk moet zijn om binnen tien jaar een 200-megawattcentrale te realiseren langs de Afsluitdijk. De kosten van een dergelijke centrale bedragen naar schatting zo'n €400 mln.

kennis op het gebied van waterzuivering en –gebruik. Daarnaast is ook Wetsus voor Nederlandse begrippen tamelijk vooruitstrevend op het vlak van publiekprivate samenwerking: een groot deel van de onderzoeksprojecten wordt uitgevoerd in opdracht van dan wel (mede-) gefinancierd door het bedrijfsleven. Participerende bedrijven krijgen daarvoor invloed op het integrale beleid, maar niet zozeer op de implementatie van onderzoeksprojecten zelf, zoals dat bij EDI wel gebruikelijk is.³

Een nadeel van Wetsus is echter dat het sterk afhankelijk is van (de al dan niet blijvende wens tot) samenwerking tussen elders gevestigde universiteiten (WUR Wageningen, UT Enschede, TU Delft). De economische theorie leert ons echter dat 'clustering' van kennis vooral zinvol is als daarmee wordt ingespeeld op de bestaande economische structuur van een provincie (zie het Porter-schema en het Groningse voorbeeld van de RuG en de Gasunie/NAM). Dan kan het immers de eigen regionale concurrentievoordelen versterken (in dat geval door middel van lagere kosten van de productiefactor kennis voor het regionale bedrijfsleven). Wat kennisconcentratie op het gebied van waterzuivering en –gebruik betreft, lijkt een focus op de provincie Friesland - zoals de Friese Wateralliantie die heeft - wat beperkt. Temeer omdat waterzuivering in de Friese structuur lang niet zo belangrijk is als delfstoffenwinning en energie in Groningen. Bovendien lijkt kennisclustering op zichzelf niet het meest doelmatig als dat gerealiseerd moet worden door onderzoeksgroepen over verschillende instellingen in diverse regio's te verspreiden. De Friese hoofdstad biedt qua kennisinfrastructuur op dit terrein niet de voordelen van steden als Delft, Wageningen, Enschede en Eindhoven. Zo zijn naast de TUD ook de waterinstituten IRC en UNESCO-IHE in Delft gevestigd. Wat betreft de oprichting van het Cartesius Instituut voor duurzame innovaties hebben we soortgelijke aarzelingen. In dit Leeuwarder instituut gaan onderzoekers van de universiteiten van Eindhoven, Enschede en Delft samenwerken. Opvallend genoeg is er niet voor gekozen om dit initiatief aan te laten sluiten op het initiatief van EDReC/EDI.

Onze vraagtekens bij enkele van deze nieuwe kennisconcentraties in het Noorden ten spijt, moeten we ook toegeven dat het wel degelijk zo is dat enkele instellingen - zoals de Leeuwarder NHL - als aanjager fungeren van innovatieve startende industrieën in het cluster. Een voorbeeld is Greenship B.V. (zie nevenstaand kader). Toch levert Greenship vooralsnog maar een bescheiden bijdrage (4 fte) aan de noordelijke werkgelegenheid, maar het bedrijf verwacht dat dit bij blijvend succes snel zal kunnen groeien tot zo'n tweehonderd (hoogwaardige) arbeidsplaatsen. En het gebied rond de Afsluitdijk, waar zoet en zout water elkaar ontmoeten, biedt ook de aanhangers van de Friese waterlobby perspectief, zie het hiernaast beschreven 'Blue Energy' project.

Kansen voor de verdere ontwikkeling van het cluster 'Duurzaamheid' in het Noorden zijn er dus beslist, maar het is belangrijk dat de noordelijke blik hierbij niet nodeloos vernauwend werkt. Realisme over de potentie en mogelijkheden van het cluster is geboden. Een focus op 'Duurzaamheid' versterkt zeker het innovatiepotentieel, maar moet wel binnen interregionale of landelijke kaders ter hand worden genomen en waar mogelijk en zinvol - maar niet op alle terreinen per se - in het Noorden worden uitgevoerd. Nieuwe activiteiten die passen bij de noordelijke structuur (zoals op energiegebied) kunnen deze zeker verrijken, maar het is niet aannemelijk dat dit cluster de noordelijke economie in zijn geheel zal kunnen dragen. Juist daarom is het

³ Bedrijven zijn echter niet alleen geïnteresseerd in beleidsaansturing, maar juist ook in zeggenschap over de onderzoeksprojecten zelf.

verstandig om ook clusters die wat meer verweven zijn met de regionale economie te ontwikkelen, zoals het nu volgende 'Gezonder Leven'.

Het cluster 'Gezonder Leven': de noordelijke (kennis)economie in optima forma!

Hoewel het noordelijke cluster 'Gezonder Leven' er in de Nota 'Pieken in de Delta' bekaaid vanaf komt, schuiven de drie noordelijke provincies de afzonderlijke sectoren in dit cluster wèl als speerpuntsectoren naar voren in hun 'Strategische Agenda voor Noord-Nederland 2007-2013'. Op zichzelf zit dit op dezelfde lijn als onze keuze voor dit cluster, maar we merken wel op dat het beter is een cluster- in plaats van een sectororiëntatie te hanteren. Ondernemers hebben terecht vaak reserves bij de motivatie van sectorgericht regionaal beleid, omdat het altijd de vraag is hoe lang een bepaalde keuze en daarop afgestemd beleid beklijft. Het leggen van accenten op afzonderlijke sectoren kan beleid immers afhankelijk maken van de politieke waan van de dag. Daarom bouwen we zelf liever voort op de inzichten van Porter en zullen we de focus leggen op de raakvlakken tussen onderstaande bedrijfstakken.

Universitair Medisch Centrum Groningen	
UMCG in cijfers (volgens jaarverslag UMCG 2004):	
Bedden inclusief wiegen	1.339
Bedbezettingspercentage	70%
Opmnames	30.028
Gemiddelde verpleegduur (in dagen)	10,4
Verpleegdagen	313.375
Medewerkers voormalig AZG, waarvan	8.876
- patiëntenzorg	7.866
- onderzoek en onderwijs	1.010
Vrijwilligers	275
Medisch studenten	2.152
Artsbullen 2004/2005	213
Promoties	91
Patiënten Centrale Spoed Opvang	30.282
Eerste polikliniekbezoeken	103.637
Consulten	398.771
Dagbehandelingen	12.600
Dagpatiënten Psychiatrie	11.647
Röntgenverrichtingen diagnostiek	146.900
MRI	6.263
IVF-behandelingen	787
Open hartoperaties	1.004
Niertransplantaties	124
Levertransplantaties	48
(Hart-)longtransplantaties	27
Beenmergtransplantaties	74
Overige operaties	76.312

De keuze voor dit cluster is wat ons betreft tamelijk vanzelfsprekend. Immers, in het Noorden zijn niet alleen kennisinstellingen, maakindustrie en de gezondheidszorg, maar ook de voedings- en genotsmiddelenindustrie en de agrifood sterk vertegenwoordigde sectoren, zowel qua toegevoegde waarde als qua werkgelegenheid en onderlinge verbanden. Kortom, de regio heeft potentie voor wat betreft de ontwikkeling van een kenniscluster rondom het kernthema 'gezondheid'. Die potentie wordt nog versterkt door demografische factoren. Immers, het Noorden loopt voorop waar het gaat om de veroudering van de bevolking. Daarnaast kent de regio lage migratiesaldi, waardoor er sprake is van een tamelijk stabiele bevolkingssamenstelling. Daardoor beschikt ze over een populatie die bij uitstek interessant is voor zowel medische als sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden. Het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG) doet bijvoorbeeld onder de naam *LifeLines* een onderzoek naar hoe erfelijkheid en omgeving de gezondheid van een mens beïnvloeden als hij oud wordt. Ook wil het UMCG onderzoeken hoe ziekteprocessen tijdens veroudering ontstaan. Dit alles gebeurt door een grootschalig en langdurig bevolkingsonderzoek. Het is de bedoeling een groep van 165.000 mensen ten minste dertig jaar lang te volgen.

Het UMCG is één van de belangrijkste trekkers van de kenniscomponent in dit cluster. De fusie van het voormalig Academisch Ziekenhuis Groningen (AZG) en de Faculteit

UMCG: transplantatiecentrum van Nederland

Het UMCG is één van de weinige ziekenhuizen in de wereld en het enige ziekenhuis in Nederland dat alle vormen van orgaantransplantaties verricht. Niet alleen nier-, long-, lever-, pancreas- en dunne darmtransplantaties, maar ook gecombineerde transplantaties zoals hart/longtransplantaties, long/levertransplantaties en nier/pancreastransplantaties worden door het UMCG uitgevoerd. In nauwe samenwerking met het UMC Utrecht verricht het UMCG ook harttransplantaties. Het UMCG verricht verder nog transplantaties van huid, hartkleppen, hoornvlies en bot. Patiënten waarbij het beenmerg onvoldoende bloedcellen aanmaakt of die een kwaadaardige bloedziekte hebben als leukemie of lymfklierkanker, kunnen er stamceltransplantaties ondergaan. Er zijn autologe transplantaties mogelijk waarbij een patiënt eigen stamcellen krijgt en het is ook mogelijk om stamcellen van een ander te ontvangen. Dit is dan een allogene stamceltransplantatie. Per jaar verricht het UMCG ongeveer veertig autologe en twintig allogene stamceltransplantaties.

Een aantal orgaantransplantaties verrichtte het UMCG als eerste in Nederland. Zo voerde het in 1979 de eerste levertransplantatie uit bij een volwassene en in 1982 bij een kind. Het UMCG had ook de primeur bij de hartlongtransplantaties: het verrichtte in 1996 de eerste gecombineerde transplantatie van hart en longen. In december 2001 verrichtte het UMCG de eerste dunne darmtransplantatie en in november 2003 vond de eerste transplantatie van de Eilandjes van Langerhans plaats. In 2005 voerde het UMCG de eerste non-heart-beating longtransplantatie uit. Orgaantransplantaties behoren tot de zogenaamde topklinische verrichtingen. Ze vallen onder de Wet Bijzondere Medische Verrichtingen. Het UMCG is het ziekenhuis met de meeste vergunningen en is daarmee het grootste transplantatiecentrum in ons land.

Bron: UMCG

'War on Anthrax' gewonnen in Groningen?

Het begin jaren negentig in Groningen opgerichte IQ Corporation B.V. kreeg internationale naam en faam toen het in september 2002 bekendmaakte er –met enkele partners- in te zijn geslaagd om menselijke antilichamen (afweerstoffen) te ontwikkelen die het dodelijke antraxtoxiene herkennen en de werking ervan neutraliseren.

De incidenten met miljuubrieven en de toenemende angst voor bioterrorisme hebben in de laatste jaren vooral de marktpotentie in de Verenigde Staten aanzienlijk vergroot.

der Medische Wetenschappen tot het UMCG heeft de slagkracht en efficiëntie van het UMCG duurzaam vergroot. Maar niet alleen binnen het UMCG profiteert dit cluster van het riante kennisaanbod van de RuG. Binnen de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen bestaat een cluster 'Life Science & Technology', dat biomedische technologie, biomaterialen, moleculaire medische celbiologie, *genomics*, *proteomics* en bio-informatica, moleculaire fysiologie en farmacologie als aandachtsgebieden heeft. Maar ook vindt er veel farmaceutisch onderzoek plaats.⁴ De Groningse Hanzehogeschool heeft enkele opleidingen en onderzoeksactiviteiten op het gebied van biologie, medisch laboratoriumonderzoek, bioinformatica, chemie en chemische technologie ondergebracht in een 'Instituut voor Life Science & Technology'. Ook buiten de stad Groningen zijn er noordelijke instellingen die bijdragen aan het ruime aanbod van scholings-, opleidings- en onderzoeksfaciliteiten op deze terreinen. Zo zijn er opleidingen voor biologisch-medisch laboratoriumonderzoek binnen de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en de Hogeschool Drenthe in Emmen. Het Leeuwarder Van Hall Instituut besteedt veel aandacht aan voedingsmiddelen- en biotechnologie. En het Alfa College, AOC Friesland, het Drenthe College, het Friesland College en het Noorderpoort College bieden MBO-opleidingen aan op terreinen als laboratorium-, voedingsmiddelen- en procestechnologie, waardoor ook op de uitvoerende niveaus een ruim arbeidsaanbod bestaat.

Het UMCG, dat zich onder meer onderscheidt van andere academische ziekenhuizen op het gebied van transplantaties (zie het kader hiernaast) is één van de grootste werkgevers in het Noorden en fungeert ook als directe aanjager van nieuwe bedrijvigheid, vooral via de incubator (het zogenaamde *Meditech Centre*). Bovendien zijn er in het Noorden naast het UMCG ook nog twee niet-academische topklinische ziekenhuizen: het MCL Leeuwarden en het Martini Ziekenhuis in Groningen. In totaal omvat de biomedische en farmaceutische industrie in het Noorden meer dan honderd bedrijven; toeleveranciers van elektronische componenten, *software*, chemische producten en wetenschappelijk instrumentarium niet meegerekend.

In de stad Groningen wordt clustering van verwante bedrijvigheid zelfs op micro-niveau bevorderd. Op het Zernike Science Park zijn organisaties gevestigd als Biomade (onderzoek, ontwikkeling en exploitatie van moleculaire / nanotechnologieën), Esoterix (ontwikkeling van technologische laboratoriumdiensten en informatieve oplossingen ten behoeve van gezondheidsinstellingen), Finn (installaties, apparatuur, controle / metingapparatuur voor laboratoria in o.a. de medische-, milieu-, veterinaire en biochemische industrie), Hanseland Ontwikkeling (functionele ingrediënten en bewerkingschemicaliën gebaseerd op agrarische grondstoffen) en Syncom BV (organische syntheses, procesonderzoek en optische resolutie). Maar ook buiten de stad Groningen zijn concentraties aan te geven, die wellicht iets minder geformaliseerd zijn maar die wel onderstrepen dat de expertise van kennisinstellingen in het Noorden duidelijke raakvlakken heeft met het regionale bedrijfsleven.

Een ander deelreterrein waarop soortgelijke raakvlakken bestaan is de relatie tussen gezonde voeding en gezondheid. Het innovatieve karakter van de agro-industrie neemt

⁴ Onderzoeksvelden zijn onder meer de moleculaire aspecten van geneesmiddelontwerp en geneesmiddelwerking, geneesmiddel-sigtaaltransductieroutes in relatie tot de pathofysiologie, in-vitro-technologieën voor het bestuderen van humaan geneesmiddelmetabolisme en toxiciteit; drug discovery op basis van farmacochemie (geneesmiddelsynthese) en natuurstoffen; farmaceutische manipulatie van genexpressie; eiwitanalyse en medische proteomics; bioanalytische en biosensing technieken, inclusief biomonitoring en microdialyse enz.

Innovatie in de aardappelzetmeelindustrie

AVEBE heeft recentelijk de ggo-vrije amylopectine aardappelzetmeel, genaamd ELIANE™, ontwikkeld. Dit zetmeel wordt gewonnen uit amylopectine-aardappelen die op de klassieke manier zijn veredeld. ELIANE™ is amylopectinezetmeel met een hoge functionaliteit voor uiteenlopende toepassingen in voeding. Het zetmeel dat wordt gewonnen uit de ggo-amylopectine rassen is bedoeld voor technische toepassingen.

AVEBE poogt thans nieuwe (betere) productiewijzen van amylopectine te ontwikkelen. Zowel de weg van genetische modificatie als van klassieke veredeling wordt bewandeld vanwege de grote verschillen in landbouwkundige eigenschappen. De ggo-aardappel heeft namelijk betere landbouwkundige eigenschappen (hogere productiviteit, betere resistentie tegen ziektes) dan de variant die op klassieke wijze is verkregen.

de laatste jaren aanzienlijk toe. Dat is een direct gevolg van diverse marktontwikkelingen, zoals de toenemende aandacht voor de effecten en werking van bestrijdingsmiddelen, de ontwikkeling van voedingsproducten voor diëten en nieuwe ingrediënten voor diabetespatiënten. Maar ook de ontwikkeling van verpakkingsmaterialen ten behoeve van kant-en-klaar maaltijden en conserveerbare voedingsproducten vraagt om innovatief ondernemerschap. De *agrifood*-sector ziet zich niet alleen genoodzaakt om zijn bewerkings- en veredelingsprocessen af te stemmen op de wensen van de consument, maar moet vooral fors investeren in kennisontwikkeling om zijn concurrentiekracht te waarborgen. Dat de sector deze belangen onderkent blijkt onder meer uit het feit dat een zetmeelbedrijf als AVEBE een *Innovation Centre* voor zijn *Food*-tak heeft opgezet in Veendam. Bundeling van onderzoeks- en ontwikkelingscapaciteit met de *life science* en verpakkingsindustrie biedt grote mogelijkheden. Ook het opleidings- en kennisaanbod van instituten in Leeuwarden (NHL, Van Hall) sluit goed aan op dat van het lokale bedrijfsleven. Denk ter illustratie aan de eveneens in de Friese hoofdstad gevestigde Koninklijke CSK Food Enrichment B.V. (voorheen de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek) die stremsel, *coating* en startercultures voor kaas, boter, kwark, yoghurt en melkdranken produceert. Of aan Koopmans Meel, dat een breed assortiment graanproducten voor de bakkerijsector en bloemverwerkende industrie vervaardigt.

De hier besproken voorbeelden ondersteunen dat het cluster 'Gezonder Leven' een nadrukkelijker plek in de beleidsfocus voor Noord-Nederland verdient. In de eerste plaats omdat de regionale kennisinstellingen een ruim aanbod bieden van opleidings- en onderzoeksfaciliteiten op alle relevante deelgebieden. Dankzij dit kennisaanbod zijn er goede mogelijkheden om traditioneel sterke bedrijfstakken die thans te lijden hebben onder toenemende internationale concurrentie uit lagelonenlanden (voedings- en genotmiddelenindustrie, landbouw), te ondersteunen bij de product- en procesinnovaties waartoe zij door die concurrentie genoodzaakt zijn. Bovendien sluit de verdere ontwikkeling van de 'cure'-kant van de gezondheidszorg goed aan op de kwaliteits- en capaciteitsuitbreiding die nodig zijn om op de noden van de vergrijzende bevolking te kunnen inspelen. En tot slot biedt de daaruit voortvloeiende extra vraag naar de arbeidsintensieve 'care'-kant van de gezondheidszorg eveneens kansen. Bijvoorbeeld in termen van werkgelegenheidsgroei, maar eveneens doordat het de afzetmarkt voor de regionale agrarische sector kan verruimen.

Het cluster 'Materialen en Mechatronica': toptechnologie in Twente

Terwijl de Nota 'Pieken in de Delta' voor het Noorden enkele andere accenten legt dan wij, zitten we behoorlijk op dezelfde golflengte voor wat betreft Overijssel en het laatste cluster dat we in dit rapport willen bespreken. Dit cluster heeft vooral betrekking op Twente. Het Ministerie van Economische Zaken beoogt namelijk de verdere ontwikkeling van Twente tot een heus 'Technology Valley'. Een streven dat goed inspeelt op de bestaande economische structuur in Overijssel en de Twentse productiestructuur in het bijzonder. Toch is 'Technology Valley' een wel erg breed begrip, dus we kiezen zelf liever voor een benaming die wat concreter de raakvlakken tussen de diverse industrietakken in Twente weergeeft. Ter herinnering, in Overijssel (en Twente in het bijzonder) zijn veel industrietakken vertegenwoordigd: de metaalproducten-, machine-, textiel-, rubber- en kunststofindustrieën, maar ook de

automobiel-, defensie- en lucht- en ruimtevaartindustrieën hebben een relatief groot aandeel in BRP en werkgelegenheid. Om de raakvlakken iets meer te accentueren noemen we het cluster daarom 'Materialen en Mechatronica'.

Wat zijn composieten?

Composieten zijn materialen waarin twee of meer soorten materiaal gecombineerd worden om betere eigenschappen te creëren. Composietmaterialen worden steeds vaker gebruikt om gewicht te besparen, levensduur te verlengen of onderhoudskosten te verlagen. De meeste van deze producten worden nu nog met conventionele thermohardende harsen als polyester en epoxy gemaakt. Bij deze materialen vindt een chemische reactie plaats tijdens het uitharden; dit veroorzaakt lange cyclustijden en emissie van giftige gassen. Veelgebruikte vezeltypen zijn glasvezels, aramidevezels en koolstofvezels. Veelvoorkomende harsen zijn polyesterhars, epoxyhars en thermoplastische harsen zoals Polypropreen (PP) en Polyamide (PA). De laatste tijd zijn ook bioharsen in opkomst. Vezels en harsen kunnen in verschillende stappen van het productieproces worden samengevoegd. De groep composieten is groot. Niet alleen door de diversiteit aan vezels en harsen, maar ook door de vorm waarin vezels in de hars liggen. Dit varieert van zeer korte vezels die willekeurig in de hars verspreid zijn, tot continue vezels die volledig gestrekt liggen in wefselpakketen.

Veel composieten zijn ontwikkeld binnen defensie en lucht- en ruimtevaart, maar ook in de jachtbouw van snelle schepen. Hier worden hoofdzakelijk de hoogwaardige composieten gebruikt om zeer lichte en sterke constructies te bouwen, waarin ook andere eigenschappen te verenigen zijn, zoals vormvrijheid, vermoeiingssterkte en schadetolerantie. Hetzelfde geldt voor Formule 1 racewagens, waarbij crashabsorptie (mede dankzij aramidevezels) een essentiële rol speelt. Koolstofvezelconstructies zijn populair geworden door hun toepassing in radarkappen en radomes, waarvoor radartransparantie essentieel is. Maar ook de mechanische eigenschappen van de vezel biedt mogelijkheden qua stijfheid in constructies. Door deze samenstelling zijn composieten heterogeen of anisotroop: de eigenschappen verschillen van plaats tot plaats in het materiaal en zijn bovendien verschillend in alle richtingen. De goede eigenschappen van de vezels (stijfheid, sterkte) worden zo gecombineerd met die van de kunsthars (bescherming tegen vocht, chemische bestendigheid, enz.).

Hoewel veel mensen Twente nog altijd associëren met de grote textielaneringen die de regio langdurig in de malaise hebben gestort, is er sinds die saneringen veel veranderd. De sterkste bedrijven in de voormalige Twentse textielindustrie zijn inmiddels de klappen van toen te boven, vooral door een strategie gericht op het zoeken naar nieuwe niches in de markt, verwant aan de vroegere kernactiviteiten. Zo heeft men kunnen voortbouwen op de eigen kennis en ervaring. Maar de 'overlevers' zijn er bovendien in geslaagd in te spelen op de behoefte aan gerelateerde, meer specialistische materialen die mede door de ontwikkeling van andere maakindustrieën, ook in de eigen regio sterk is toegenomen. De recente economische geschiedenis van Twente vertoont dan ook veel kenmerken van een proces dat de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter ooit aanduidde met de term *creative destruction*. Volgens de leer van Schumpeter moeten oude of verouderde systemen en werkwijzen worden afgebroken (*destruction*: vernietiging, afbraak) om plaats te maken voor vernieuwing. Alleen op die manier kunnen ondernemingen in het kapitalistische systeem overleven.

Een treffend voorbeeld in dit verband is Koninklijke Ten Cate. Door zich toe te leggen op specialistische, technologisch hoogwaardige productie van kunstgrasvezels, composieten voor de lucht- en ruimtevaartindustrie, synthetische weefsels en beschermende veiligheidsweefsels, heeft dit bedrijf er mede voor gezorgd dat de hoogwaardige 'textiel'industrie in Twente behouden is gebleven. Veel van deze activiteiten hebben raakvlakken met die van andere in Twente gevestigde bedrijven, omdat er verschillende delen van dezelfde waardeketen vertegenwoordigd zijn. We zullen ter illustratie eens een aantal delen van zo'n keten benoemen. Koninklijke Ten Cate heeft bijvoorbeeld composietmaterialen geleverd voor de Mars Lander van NASA. Maxon Motor, onder meer gevestigd in Enschede, levert hiervoor motoren. Ook in de luchtvaartindustrie, zoals bij Thales in Hengelo wordt gebruik gemaakt van koolstofvezels. ATS-Kleizen in Almelo is gespecialiseerd in de engineering en de productie van hoogwaardige productieondersteunende materialen voor de luchtvaart-, automobiel- en militaire industrie. Dit bedrijf maakt matrijzen, mallen en modellen voor zeer uiteenlopende doeleinden (zie de box hiernaast) en heeft bovendien een machinepark, dat bestaat uit drieassige én grote vijfassige freesmachines waarmee

vele materialen bewerkt kunnen worden (aluminium, staal, titanium en invar, hout, kunststof en piepschuim). Een bedrijf als Metal in Nijverdal bouwt voorts machines voor de kunststof- textiel-, hout-, verpakkings- en medische industrie voor de meest uiteenlopende productieprocessen. En Twentsche Kabel, thans TKH Groep, is tot slot gespecialiseerd in de ontwikkeling en levering van systemen en netwerken voor informatievoorziening, telecommunicatie, electrotechniek en industriële productie.

Een bijkomend voordeel van de aanwezigheid van deze waardeketen in Twente is dat het ook perspectief biedt voor de recente doorstart van Enschede Airport Twente. Deze voormalige militaire vliegbasis biedt veel faciliteiten en mogelijkheden voor het onderhoud van vliegtuigen en defensiematerieel. Daarmee is de luchthaven een uitermate geschikte locatie voor het concentreren van aanverwante activiteiten. Te denken is aan de vervaardiging van luchtvaart- en defensiematerieel, onderzoek en ontwikkeling op dit terrein en – *last but not least* - de distributie- en logistieke activiteiten die eruit voortvloeien. Door dergelijke activiteiten te concentreren rond de luchthaven kan niet alleen de genoemde waardeketen worden versterkt, maar ook de kans op een succesvolle doorstart van de luchthaven worden vergroot. Immers, indien deze zich louter zou richten op vakantiecharters en zakelijk vliegverkeer, dan zal een concurrentieslag met luchthavens als Münster-Osnabrück, Groningen en Niederrhein moeilijk te vermijden zijn. Door in plaats daarvan rondom de luchthaven ook ruimte te creëren voor het 'Materialen & Mechatronica' cluster, zouden twee vliegen in één klap geslagen kunnen worden.

Kunststofvezels en schaats schoenen

Seves Sports is onderdeel van het Loopcentrum voor Sport en Orthopedie in Nijverdal. Seves is in 1991 ontstaan uit het Orthopedisch Schoentechnisch bedrijf "Delta Orthopedie". Vanwege de toenemende vraag vanuit de schaatswereld naar aanpassingen van het schaatschoeisel heeft Seves zich onder meer gespecialiseerd in schaats schoenen.

Door toepassing van kunststofvezels in plaats van leer ontwikkelt Seves schoenen die volledig aan de individuele wensen van de sporter zijn aangepast. Beom Nijenhuis, Carl Verheijen en Renate Groenewold schaatsen er tegenwoordig hun wedstrijden op.

Ondernemen rond de UT: Demcon

In 1993 werd Demcon opgericht als spin-off van de Universiteit Twente. Er werken inmiddels meer dan 55 ingenieurs bij het Oldenzaalse bedrijf. Demcon ontwikkelt hightech multidisciplinaire ontwerp oplossingen gericht op test- en kwalificatiemeetinstrumenten, industriële *equipment* en professionele en consumentenproducten. Demcons expertise bestaat uit:

- systeem architectuur en concept
- ontwerphaalbaarheidsonderzoeken
- (precisie)mechanica en mechatronica
- elektronica en (embedded) software
- industrieel ontwerpen
- optica
- prototype bouw, testen, debuggen en (kleine) serieproductie.

Demcon beschikt tevens over expertise op het gebied van MIM (Metal Injection Moulding) en op het gebied van micro-assemblage en kwaliteitscertificering (medische producten). Demcon Groep opereert in diverse markten zoals de semi-conductorindustrie, de automobiellindustrie, de medische industrie, de *food* markt, de logistieke markt, de verpakkingsindustrie en de defensieindustrie.

Dit cluster kan naast de luchtvaart- en defensie-industrieën ook voor andere sectoren duidelijke meerwaarde hebben. Een treffend voorbeeld van zulke meerwaarde betreft de voordelen van het gebruik van 'slimme materialen' voor de beoefening van (top)sport. Betaald voetbalclubs als het Alkmaarse AZ en het Apeldoornse AGOVV studeren momenteel op het gebruik van kunstgras, iets wat sinds 2005 bij Heracles Almelo al een feit is. En denk in dit verband bijvoorbeeld ook aan toepassingen van kunststofvezels in de productie van schaats schoenen, zie de opmerkingen over Seves (fabricant van sportmaterialen) in de kantlijn.

Vanzelfsprekend vergt de verdere ontwikkeling van het cluster 'Materialen & Mechatronica' een ruim aanbod van technisch personeel en faciliteiten voor zowel toegepast als fundamenteel onderzoek. Op de wat lagere niveaus wordt het aanbod van vakmensen met een proces- en/of electrotechnische achtergrond en laboratoriumopleidingen door veel ondernemers in Twente als voldoende aangemerkt. Daarmee onderscheidt Twente zich van andere regio's. De aanwezigheid van één van 's lands drie technische universiteiten - de Universiteit Twente - scheidt mogelijkheden om hoogwaardige technologische kennis te clusteren. Voor het Ministerie van Economische Zaken was juist dit aspect een belangrijk argument om Twente het predikaat 'Technology Valley' te geven. De UT kwam onlangs uit het TopSpin rapport van dit ministerie zelfs naar voren als de universiteit die de meeste startende ondernemingen voortbrengt. De universiteit profileert zich dan ook als 'de ondernemende universiteit', onder meer door actief te investeren in de ontwikkeling van het Kennispark Twente - een bedrijvenpark rondom de UT. Bedrijven en universiteit ontplooi hier gezamenlijke researchactiviteiten en kunnen er gebruikmaken van elkaars faciliteiten. Naast de UT probeert ook Saxion Hogescholen in Enschede⁵ momenteel het contact met het bedrijfsleven te vergroten. Zo heeft

⁵ Saxion heeft tevens vestigingen in Apeldoorn en Deventer.

Saxion de laatste jaren lectoraten voor ondernemerschap ingesteld en participeert het in het project 'Impuls Kenniscirculatie'.

Om de toekomst van het cluster 'Materialen & Mechatronica' in Twente te waarborgen, is echter meer nodig: afstemming van speerpunten tussen de Twentse kennisinstellingen en het bedrijfsleven is wenselijk. Als middelgrote universiteit heeft de UT beperkte middelen. Bovendien is de landelijke overheid er veel aan gelegen om versnippering van disciplines over de drie technische universiteiten zoveel mogelijk te voorkomen. Mede daarom ziet de UT zich genoodzaakt om in samenspraak met de twee andere technische universiteiten haar speerpunten te bepalen. Pleidooien voor één enkele technische universiteit in ons land, zoals die bijvoorbeeld zijn gehouden door VNO-NCW, doen dan ook geen recht aan de verschillende karakters van de drie technische universiteiten en de verschillende economische structuren van de regio's waarin zij gevestigd zijn: Delft, Eindhoven en Twente zijn beslist niet identiek.

Gelukkig lijken de pleidooien voor verregaande concentratie van technische kennis, waardoor sommige kennisintensieve activiteiten in perifere regio's op het spel zouden kunnen komen te staan, niet erg kansrijk. Dat neemt echter niet weg dat de UT zich in dit krachtenveld genoodzaakt ziet een aantal sleutelgebieden te definiëren. Daardoor dreigen ook sommige activiteiten binnen de UT te verdwijnen, die wel degelijk veel meerwaarde hebben voor het Twentse cluster 'Materialen en Mechatronica'. De Faculteit Technische Natuurwetenschappen van de Universiteit Twente heeft namelijk aangekondigd dat er vanuit de tweede- en derdegraadse onvoldoende middelen zijn voortgekomen om haar activiteiten op het gebied van rubbertechnologie, polymerisatie, textieltechnologie, procesontwikkeling, procesdynamica, chemische analyse en scheidingstechnologie te kunnen continueren. Weliswaar is dergelijke kennis aan de Technische Universiteit Eindhoven ook aanwezig, maar de raakvlakken van deze activiteiten met de Twentse economie zijn dermate groot, dat het besluit dat de UT heeft moeten nemen vanuit het Twentse perspectief wel erg te betreuren valt. Het gaat immers om onderzoeksvelden die goed aansluiten op het werkgebied van de regionale maakindustrieën die we hier benoemd hebben. Te hopen is daarom dat er in een *joint effort* van publieke en private partijen gewerkt kan worden aan een oplossing voor het budgettaire probleem van de UT.

Overigens bieden de speerpunten die de UT wél benoemd heeft, op zichzelf wel degelijk goede perspectieven voor de regionale maakindustrie. Het gaat daarbij vooral om nanotechnologie en technische geneeskunde. Daarbij wordt door de UT intensief samengewerkt met het Medisch Spectrum Twente en het Roessingh Instituut, maar bijvoorbeeld ook het UMCG in Groningen. Dat op dit terrein ook mogelijkheden liggen voor clustering waarbij het regionale bedrijfsleven een rol kan spelen is evident; denk bijvoorbeeld aan de toepassing van kunststofweefsels in medicijnen. De verdere raakvlakken op dit terrein bespraken we al in ons eerste cluster.

V. Infrastructuur

'Pieken in de Delta' vindt er geen doekjes om: verbetering van de bereikbaarheid van de economische kerngebieden in het Noorden en Overijssel wordt gerekend tot de belangrijkste economische prioriteiten. Een goede ontsluiting en bereikbaarheid van economische kerngebieden in 'perifere' regio's wordt terecht gezien als een essentiële voorwaarde voor hun ontwikkeling; ook in het diamantschema van Porter wordt 'infrastructuur' beschouwd als een belangrijke factor. In de gesprekken met onze respondenten is ons gebleken dat ondernemers in het Noorden en Overijssel een groot aantal verbeterpunten zien in de regionale infrastructuur. We zullen daarom achtereenvolgens aandacht besteden aan spoor-, water-, weg-, en luchtverbindingen in het Noorden en Overijssel.

We beginnen met het spoor, dat de gemoederen misschien wel het meeste bezighoudt, gelet op de discussie over de Zuiderzeelijn. De mogelijke aanleg van deze lijn wordt door een grote meerderheid van onze respondenten als een goede, structurele impuls voor de noordelijke economie aangemerkt. Het eindrapport van de Tijdelijke Commissie Infrastructuurprojecten (ook wel de Commissie-Duivesteijn) heeft de aanleg van de Zuiderzeelijn niettemin onzeker gemaakt. De negatieve beoordeling van de Zuiderzeelijn door deze commissie is in belangrijke mate bepaald door een KBA (Kosten-Baten Analyse) van het Centraal Planbureau (CPB). Dat is opvallend, omdat deze CPB-analyse blijkt onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen uitgaat van een te lage inschatting van de werkgelegenheidseffecten. Daarnaast blijkt uit de studie van de RuG - in tegenstelling tot de CPB-conclusies - dat de Zuiderzeelijn niet slechts leidt tot interregionale herverdeling, maar tevens tot nationale banenwinst (600-3400 banen). Overigens heeft een snelle spoorverbinding natuurlijk niet uitsluitend gevolgen voor de werkgelegenheid. Denk aan het schema van Porter. Ook Bureau Ecorys publiceerde eind vorig jaar een studie over de Zuiderzeelijn, die aantoont dat een goede bereikbaarheid van het Noorden cruciaal is voor het concurrentievermogen van Noord-Nederland. Desondanks kondigde het kabinet onlangs aan in zijn definitieve oordeel over het nut en de noodzaak van de (verschillende varianten van de) Zuiderzeelijn nog weer andere alternatieven mee te willen wegen. Het gaat daarbij om 'investeringen in regiospecifieke kansen ten aanzien van de transitie van de ruimtelijke economische structuur van het Noorden'.

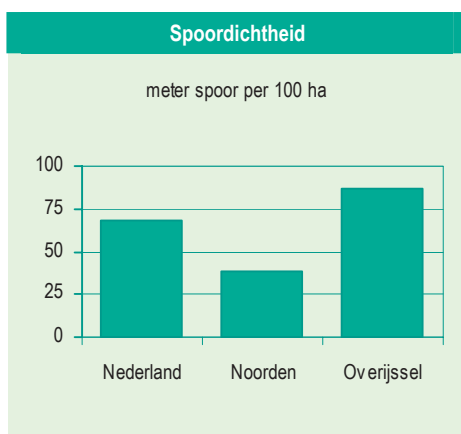
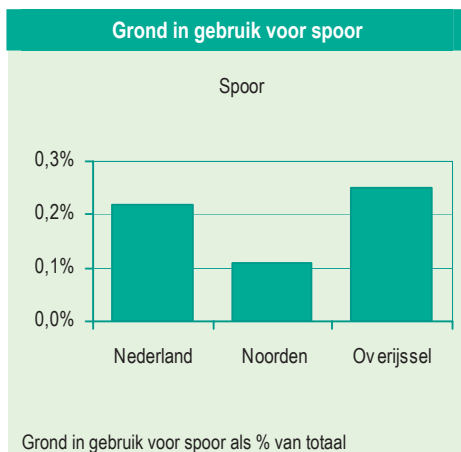
Daarmee lijkt de aanleg van de Zuiderzeelijn tussen het Noorden en de Randstad verder weg dan ooit. Het verbaast ons niet dat de aankondiging van het kabinet veel ondernemers heeft verontrust. Immers, als het Rijk er daadwerkelijk voor kiest om 'investeringen in regiospecifieke kansen' te laten prevaleren boven duurzame investeringen in een betere ontsluiting en bereikbaarheid van het Noorden, dan is de vraag of het kind niet met het badwater wordt weggegooid. Immers, stel dat het Rijk zou slagen in de opzet om met dergelijke investeringen nieuwe activiteiten van de grond te tillen, bijvoorbeeld in de vorm van nieuwe kennisinstellingen. Dan zal het Noorden op den duur nog meer hinder ondervinden van zijn bereikbaarheidsprobleem. Kennisintensieve bedrijven moeten immers nu al moeite doen om hoogopgeleid personeel aan te trekken, omdat de afstand met de rest van het land voor veel hoogopgeleiden te groot is. Door meer hoogwaardige activiteiten in het Noorden op te zetten zonder het bereikbaarheidsprobleem duurzaam aan te pakken, zal de strijd om (schaarse) hogeropgeleiden op de noordelijke arbeidsmarkt verhevigen, waardoor bestaande hoogwaardige bedrijvigheid in het gedrang kan komen.

Zuiderzeelijn: noordelijke poort naar Europa?

In de actuele politieke discussie wordt de Zuiderzeelijn meestal gekenschetst als 'snelle verbinding tussen Amsterdam en Groningen'. Daaruit spreekt (misschien ongewild) de geringe aandacht voor de internationale dimensie van de Zuiderzeelijn. Een eerste verkenning van het internationale perspectief door het Ministerie van Verkeer en Waterstaat in 2001 resulteerde in een negatieve inschatting van de internationale meerwaarde van een Zuiderzeelijn. Dat had vooral te maken met het feit dat grootschalige infrastructurele investeringen in Duitsland als onwaarschijnlijk en de vervoersstromen beperkt werden verondersteld.

Het eindrapport van de Commissie-Duivesteijn achtte de politieke haalbaarheid van internationale doortrekking van de Zuiderzeelijn gering. In 2005 is in Duitsland evenwel een nieuwe haalbaarheidsstudie gestart die de aanleg van een snelle spoorverbinding tussen Groningen en Hamburg onderzoekt. De Nota 'Pieken in de Delta' benadrukt bovendien het belang van de ontwikkeling van de logistieke schakelfunctie van het Noorden ten opzichte van Noordoost-Europa. Dat aanleg van de Zuiderzeelijn in dit Europese perspectief wel degelijk kansen biedt, bleek vorig jaar onder meer uit de studie *'The Northeast-European Agenda for Noord Nederland'* van het onderzoeksinstituut BAW, dat is gelieerd aan de universiteit van Bremen.

Bovendien is er de laatste jaren in Duitsland en Noord-Europa fors geïnvesteerd in infrastructuur die de aansluiting met belangrijke economische kerngebieden aldaar (Bremen-Hamburg / Oresundregio) aanzienlijk heeft verbeterd. Zowel in Duitsland als in Scandinavië is in de laatste jaren dus wel degelijk gewerkt aan infrastructurele verbeteringen in de voor Noord-Nederland relevante regio's.

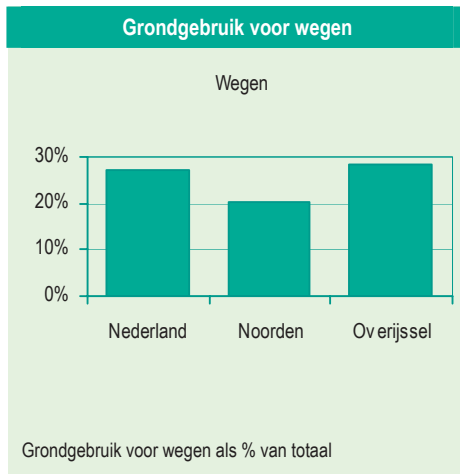
De vertraging van het besluitvormingsproces is overigens extra pijnlijk in het licht van de dienstregeling die de Nederlandse Spoorwegen vanaf volgend jaar gaat hanteren. De Intercityverbindingen tussen Amsterdam en Schiphol en het Noorden van het land komen te vervallen. De reistijd tussen het Noorden en de Randstad wordt langer, het aantal overstappen zal toenemen en treinen zullen vaker gaan stoppen. De bereikbaarheid per trein van steden als Leeuwarden, Assen en Groningen zal dus zelfs nog verslechteren.⁶

We verplaatsen de aandacht naar het water. De rijksoverheid wil het goederenvervoer in de toekomst meer per schip (in plaats van over de weg) laten plaatsvinden. In Harlingen is een start gemaakt met overslag van containers die per schip naar Amsterdam worden vervoerd. De ontwikkeling van Harlingen-zeehaven tot aanlegplaats voor containerschepen vereist dat de haven bereikbaar is voor grote klasse schepen (tot 12000 ton). Schaal-, ruimte- en kostenaspecten maken Harlingen tot een interessante voorhaven van de Mainport Rotterdam. Dit besef wordt breed gedeeld, getuige het feit dat bedrijfsleven én milieuorganisaties medio 2004 de handen ineen sloegen om te bepalen welke mogelijkheden er waren voor een ecologisch verantwoorde ontwikkeling van de Harlingse haven. Dit heeft geresulteerd in het rapport 'Ruimte voor Duurzame Economie rondom Harlingen-Zeehaven'. Op lokaal en provinciaal niveau is men vervolgens begonnen met het wegnemen van drempels in de vaarwegen. De buitendijkse uitbreiding van de zeehaven bij Harlingen is echter weer op losse schroeven komen te staan nu het aanleggen van buitendijkse havens en bedrijfsterreinen in de planologische kernbeslissing voor de Derde Nota Waddenzee aan banden is gelegd. We komen daar in de volgende hoofdstukken nog op terug.

Overigens zal ook de Friese binnenvaart in de komende jaren toenemen, onder meer door de ontwikkeling van 450 ha. glastuinbouw bij Berlikum. Onze respondenten geven verder aan dat de toenemende vervoersstromen door het Van Harinxmakanaal tot problemen leiden. Opwaardering van het hele Van Harinxmakanaal tot een vaarweg voor schepen tot klasse 5, zoals het Prinses Margrietkanaal in de vaarweg Lemmer – Delfzijl, wordt dan ook als wenselijk beschouwd. In Overijssel is vooral de binnenvaart door het Twentekanaal van belang. Momenteel is Rijkswaterstaat bezig met de verdieping van de vaarwegen om het kanaal geschikt te maken voor schepen tot klasse Va met een laadvermogen tot 2000 ton. De sluisen bij Eefde en Delden worden daarom aangepast en bruggen op de route vanaf Zutphen worden verhoogd. Dat geldt overigens nog niet voor het Zijkanaal naar Almelo en de trajecten naar Enschede en Hengelo. Vooral in Hengelo is de behoefte daaraan echter groot: de haven van Hengelo hoort met een overslag van bijna 3,5 miljoen ton goederen tot de grootste van Nederland en in 2001 kwam de Container Terminal Twente gereed. Al in 2005 werd hier naar schatting 60.000 TEU overgeslagen.

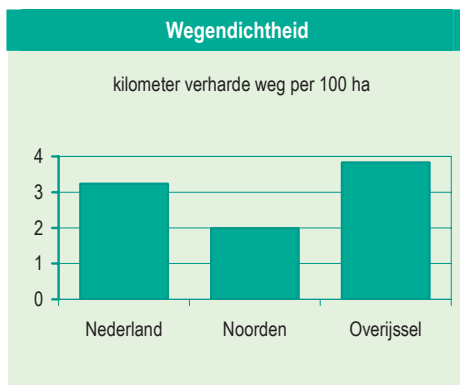
Na vele jaren malaise zijn de havens van Delfzijl en de Eemshaven de laatste jaren aan een opmars bezig. De hoge brandstofprijzen van de laatste tijd leggen echter een behoorlijke druk op de - vooral energie-intensieve - industrieën rondom de havens. Voor een levensvatbare toekomst van de Groningse zeehavens is het daarom van groot belang dat ook nieuwe activiteiten worden aangetrokken. Het is dan ook goed nieuws dat Essent en ConocoPhillips recentelijk bekend hebben gemaakt de bouw van een terminal voor LNG (*Liquefied Natural Gas*) in de Eemshaven door te willen

⁶ De slechtere dienstverlening geldt trouwens ook in het Oosten voor de Intercity's naar Apeldoorn/Enschede en Zwolle.

zetten. LNG is aardgas dat extreem is gekoeld (tot -161 graden Celsius). Dat maakt het gas vloeibaar, waardoor het volume afneemt tot eenzeshonderdste van de ruimte die nodig is voor eenzelfde gewicht bij gewoon aardgas. Daardoor is LNG met zeeschepen rendabel te transporteren. De bouwvergunningen zijn inmiddels aangevraagd. Als het project wordt goedgekeurd, zal de terminal in 2010 voorzien in een aanlandingspunt voor zeeschepen, opslagfaciliteiten voor vloeibaar gas en units voor het weer omzetten van LNG in aardgas. Omdat het vloeibare gas in enorme tankers wordt vervoerd is verdieping van de vaargeul naar de Eemshaven echter wel geboden.

Wat de wegverbindingen betreft, is de laatste jaren op een aantal belangrijke punten vooruitgang geboekt. Maar op enkele andere punten is de recente voortgang geen garantie voor structurele verbeteringen, omdat vervolgmaatregelen vooralsnog uitblijven. De Ringweg van Groningen wordt algemeen als het grootste pijnpunt in het noordelijke wegennet gezien. Het Julianaplein vormt nog altijd het grootste fileknelpunt in Noord-Nederland. De eerste fase van de aanpak hiervan (de aanleg van rotondes en bypasses, het Euvelgunnetracé en een nieuwe aansluiting van de A7 met de Laan Corpus den Hoorn) is momenteel in uitvoering. Echter, de tweede fase (die o.m. bestaat uit het wegnemen van alle gelijkvloerse kruisingen) is onlangs verder uitgesteld, terwijl deze een duurzame oplossing voor de fileproblematiek kan bieden. Positief is daarentegen de aanstaande verdubbeling van de N33 tussen Assen en de Eemshaven/Delfzijl. Onze respondenten beschouwen deze verdubbeling als een essentiële voorwaarde voor de verdere ontwikkeling van de Eemshaven. Ook de ontsluiting van de as Meppel-Hoogeveen-Emmen richting Duitsland is dankzij de openstelling van de A37 inmiddels aanzienlijk verbeterd, maar toch is deze nog niet optimaal. Het doortrekken hiervan tot de Duitse A1 (Hamburg-Dortmund), hetgeen thans in Duitsland op de politieke agenda staat, zou de wegverbinding tussen Hamburg, Drenthe en de Randstad structureel versterken.

In Friesland vormt vooral de verkeersproblematiek rondom Leeuwarden een veelgenoemd aandachtspunt. Onlangs zijn de inspraakprocedures in verband met de aanleg van een 'haak om Leeuwarden' gestart en de overheid streeft ernaar om nog dit voorjaar de besluitvorming hieromtrent af te ronden. Frieslands belangrijkste landelijke verbinding (de A7) laat het grootste economische centrum van de provincie nog altijd links liggen. Al vele jaren zijn er problemen met de verkeersafwikkeling ter hoogte van Leeuwarden. De aansluiting op de A32 naar Zwolle heeft de ontsluiting van de stad in zuidelijke richting weliswaar verbeterd, maar tevens een grote verkeersdruk doen ontstaan op verschillende kruispunten in de stad. De verdubbeling van de rijksweg 31 vanuit Drachten is dan ook zeer wenselijk. Maar de ontsluiting in westelijke richting vormt nog altijd een probleem. Leeuwarden heeft bovendien tot het jaar 2020 een aanzienlijke verstedelijkingsopgave gekregen die erop neerkomt dat de stad in de komende jaren fors moet groeien. Verdere toename van het verkeersaanbod is dan ook waarschijnlijk. Het is daarom van groot belang dat de recent beloofde voortgang ten aanzien van de aanleg van een 'haak om Leeuwarden' wordt omgezet in daden.

Wat betreft Overijssel springen de spitsstroken en verbreding van de A28 bij Zwolle in het oog. Maar ook de aanleg van spitsstroken en de verbreding van de A1 tussen het knooppunt Beekbergen en de IJsselbrug is belangrijk voor de doorstroming op de voor Twente zo belangrijke A1. Toch beperkt de verkeerscongestie op de A1 tussen Hengelo en Apeldoorn zich niet tot dit stuk; het hele traject is bijzonder filegevoelig. Dat hangt onder meer samen met de toename van het goedertransport via de A1 van en

naar Midden- en Oost-Europa.⁷ De opwaardering van de N18 (Enschede richting Arnhem) tot een autoweg zonder gelijkvloerse kruisingen zal daarom niet alleen de leefbaarheid in Usselo en Haaksbergen kunnen verbeteren, maar tevens de A1 kunnen ontlasten. Hoewel de plannen hieromtrent al in een gevorderd stadium zijn, is er nog altijd geen definitieve beslissing genomen. Een ander Overijssels knelpunt is de N35 tussen Almelo en Zwolle. Veel respondenten menen dat het Rijk in dit verband een gebrek aan urgentie aan de dag legt. In de 'Nota Mobiliteit' is het reduceren van de vele gelijkvloerse kruisingen op de N35 (ook wel het 'karrenpad van Overijssel' genoemd) en de aansluiting van deze weg op de A28 niet als prioriteit aangemerkt. De N35 is niettemin erg belangrijk voor de ontsluiting van Twente en vanzelfsprekend is ook de leefbaarheid van de dorpen aan de N35 (zoals Nijverdal) gebaat bij het beperken van het verkeer door de bebouwde kom.

Grond in gebruik voor vliegvelden

De 'Verkenning Regionale Luchthavens' van het Ruimtelijk Planbureau heeft vorig jaar geconcludeerd dat de opkomst van 'prijzvechters' nieuwe kansen heeft gecreëerd voor de regionale luchthavens in ons land. Deze verwachting strookt op het eerste gezicht met de recente ontwikkelingen in de buurlanden, waar bijvoorbeeld de luchthavens Charleroi, Parijs-Beauvais, Frankfurt-Hahn en Nottingham East Midlands een forse groei hebben doorgemaakt. Het RPB verwacht dat alle regionale luchthavens in Nederland de komende jaren kunnen groeien. Dat suggereert dat de luchthavens Enschede Airport Twente (64.000 passagiers in 2005) en Groningen Airport Eelde (162.000 passagiers in 2005) weinig van elkaar te duchten zullen hebben. Deze conclusie willen wij niet zonder meer onderschrijven: beide luchthavens bedienen immers grotendeels hetzelfde marktgebied, terwijl de ontwikkelingen van de luchtvaartsector momenteel onzeker zijn. Bovendien liggen de grotere luchthavens van Bremen en Münster-Osnabrück ook in het marktgebied. 'Groningen' biedt momenteel maar één lijnvlucht (Aberdeen) en 'Enschede' zelfs helemaal geen lijnvluchten aan.

Airport Twente: zit er toekomst in luchtvracht?

Afgezien van het vervoer van passagiers en het ontwikkelen van Enschede Airport Twente tot een centrum voor onderhoud van vliegtuigen en defensiematerieel, biedt een regionale luchthaven natuurlijk ook logistieke en distributiefaciliteiten voor de regionale industrie. Nederland neemt wereldwijd een sterke positie in binnen de luchtvracht. Dit is een afgeleide van de sterke positie van Schiphol binnen de luchtvrachtnetwerken, de aanwezigheid van distributie-centra en de goede infrastructuur. De verwachtingen van ABN AMRO Sector Research voor deze sector zijn mede om die reden positief. Dat geldt overigens zeker voor Enschede Airport Twente, waar nog veel ruimte is voor verdere ontwikkeling. Deze luchthaven zou daarom inderdaad kunnen fungeren als overloop voor de luchtvracht die thans via Schiphol loopt.

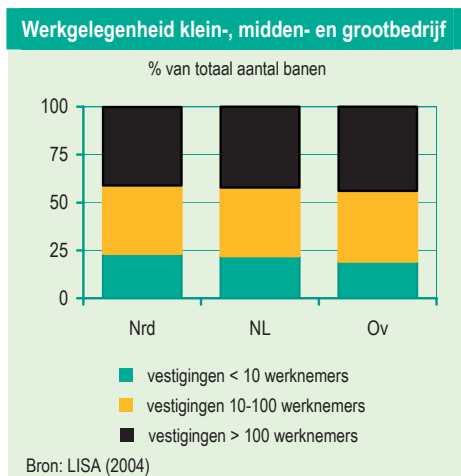
Echter, de hevige onderlinge concurrentie zorgt voor een gemiddelde groeipotentie voor de luchtvrachtsector op middellange termijn. Met het steeds verder automatiseren van de luchtvrachtlogistiek zal de werkgelegenheid zich matig ontwikkelen. In vergelijking met andere sectoren beschikt de luchtvracht bovendien over beduidend minder dan gemiddeld innovatief vermogen. Juist daarom is het belangrijk om de doorstart van Airport Twente niet te zeer afhankelijk te maken van personen- en / of goederenvervoer alleen, maar het te combineren met innovatieve bedrijvigheid.

Voorop staat dat de verdere ontwikkeling van beide luchthavens in sterke mate afhankelijk is van milieu- en hinderwetgeving en bestemmingsplannen. Voor Groningen geldt dat de Milieueffectrapportage ten aanzien van de baanverlenging die nodig is om meer lijnvluchten aan te trekken, onlangs een belangrijke hobbel heeft weggenomen. Vooral omdat Groningen Airport Eelde een plan heeft ontwikkeld om een toename van het aantal grotere vluchten te compenseren met een afname van het aantal luchtbewegingen van kleinere vluchten, is er een positieve beoordeling gekomen. Het behoeft geen betoog dat ondernemers in het Noorden deze nu graag vertaald zouden zien in de bedoelde uitbreiding. Overigens zou de concurrentiepositie van Groningen Airport Eelde door de aanleg van de Zuiderzeelijn vanzelfsprekend aanzienlijk vergroot kunnen worden, omdat daarmee het marktgebied fors kan worden uitgebreid. Wat Enschede betreft, hebben de investeerders Oad Reizen Participaties bv, Reggeborgh Beheer en Altenrhein Realco AG onlangs fondsen beschikbaar gesteld voor een ILS-landingsstelsel, zodat de luchthaven ook 's nachts en bij slecht weer gebruikt kan worden. Hiervoor kwam al aan de orde dat Enschede Airport Twente vanwege de bestaande faciliteiten op het gebied van het onderhoud van vliegtuigen en defensiematerieel goede mogelijkheden biedt voor verdere clustering. Voorwaarde is wel dat ruimte wordt gecreëerd voor bedrijvigheid rondom de luchthaven. Een focus op de luchtvracht biedt namelijk maar beperkte garanties voor de levensvatbaarheid van de luchthaven op de lange termijn (zie nevenstaand kader).

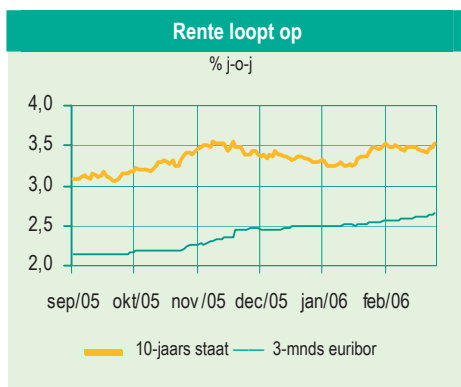
⁷ Overigens rekent het Rijk de A1 (in tegenstelling tot de A2, A4 en A12 opmerkelijk genoeg niet tot de belangrijkste transportassen in de Nota Mobiliteit.

VI. Prikkel voor ondernemerschap

In 2006 zal de balans worden opgemaakt van het 'Kompas voor het Noorden', een beleidsprogramma gericht op economische structuurversterking in het Noorden.⁸ Het is onwaarschijnlijk dat deze steun (ook wel de Langman-gelden genoemd) na 2010 zal worden gecontinueerd. Desgevraagd gaven onze respondenten aan het mogelijk wegvallen van deze rijkssteun niet als een grote bedreiging voor de noordelijke economie te beschouwen. Dat geldt temeer daar het Noorden mede door de Langman-gelden in de afgelopen jaren een behoorlijke inhaalslag heeft kunnen maken. De *communis opinio* is dat met het geleidelijk afbouwen van deze steun voorkomen wordt dat de noordelijke economie er te zeer van afhankelijk wordt en 'ondernemerschap' onvoldoende wordt geprikkeld. Dat neemt niet weg dat juist op dat vlak ('prikkel voor ondernemerschap') in het Noorden (en Overijssel) nog veel verbeterd kan worden. Daarbij is de rol van de overheid van groot belang. Het gaat dan vooral om durfkapitaal en de transparantie van wet- en regelgeving en bestuurlijke organen.

De rol van het midden- en kleinbedrijf als motor voor groei en innovatie wordt keer op keer benadrukt door het Innovatieplatform, het Ministerie van Economische Zaken en vele andere instanties. Statistieken van LISA geven aan dat het aandeel van het midden- en kleinbedrijf in de totale werkgelegenheid in Overijssel iets kleiner is dan in de rest van Nederland, terwijl het aandeel van grote bedrijven iets boven het landelijk gemiddelde ligt. In het Noorden is dat precies omgekeerd: er zijn relatief wat meer kleine bedrijven en minder grote bedrijven. Toch bedragen de afwijkingen van het landelijk gemiddelde niet meer dan enkele procenten. Vooral in het Noorden is de bedrijfsdynamiek in de laatste jaren bovengemiddeld geweest. Van het aantal startende bedrijven in 2004 vestigde 9% zich in het Noorden en 6% zich in Overijssel. Het EIM (2005) meldt bovendien dat de startersquote (het aantal starters in verhouding tot het totaal aantal bedrijven in een regio) in Groningen en Drenthe iets boven het landelijk gemiddelde ligt; Friesland en Overijssel scoren gemiddeld.

Startende innovatieve ondernemers hebben als nadeel dat de terugverdientijd van eventuele investeringen in hun activiteiten in veel gevallen langer is dan vijf jaar. Dat maakt het voor hen extra moeilijk om bij een bank krediet te krijgen, omdat ze geen *track record* kunnen bieden. Het aanbod van commerciële investeringskredieten voor startende ondernemingen dat uitgaat van een terugverdientijd van vier tot zeven jaar, is in het algemeen beperkt. Bovendien hebben de meeste commerciële kredietverstrekkers onder invloed van de tegenvallende conjunctuur de laatste jaren hun risicodragend kapitaal vooral gericht op grotere partijen en projecten. Starters hebben daarom vaak beperkte financiële middelen. De beschikbaarheid van kapitaalverschaffers voor wie rendementsafwegingen op korte termijn niet doorslaggevend zijn, is daarom erg belangrijk.

Onder invloed van het aantrekken van de conjunctuur hebben veel banken recentelijk hun voorwaarden voor kredietverstrekking kunnen versoepelen, waardoor ook kleinere partijen en projecten weer binnen bereik komen. Echter, de renteontwikkeling kan momenteel een bron van zorg zijn. In de voorbije jaren lag de rente op een uitzonderlijk laag niveau. De inflatoire druk die onder meer het gevolg is van de gestegen brandstofprijzen en het verbeteren van de conjunctuur, maakt dat het Economisch

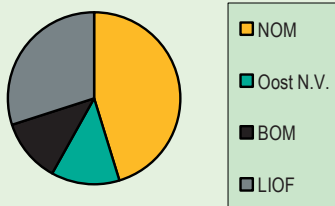
⁸ In het kader van het Kompas is tussen 2000 en 2006 via subsidieregelingen en infrastructurele projecten voor EUR 2,27 mrd. overheidsgeld in de noordelijke economie geïnvesteerd.

Terug naar één loket: pilotproject in Hellendoorn

Op diverse plaatsen in Nederland worden in samenwerking met het Ministerie van VROM *pilots* uitgevoerd ten behoeve van deregulering op het gebied van vergunningen voor wonen, ruimte en milieu. De gemeente Hellendoorn is één van de uitverkoren locaties. De *pilot* wordt toegepast op een industrieterrein waar onder meer Koninklijke Ten Cate gevestigd is. Een aantal partijen neemt eraan deel: naast gemeente en provincie zijn ook het waterschap en uiteraard Koninklijke Ten Cate erbij betrokken. Ook de brandweer draait mee en de monumentenwet speelt een rol, vanwege een schoorsteenpijp die tevens rijksmonument is. Het betreft het industrieterrein Nijverdal Noord.

Koninklijke Ten Cate heeft in verband met het ontwikkelingsproject een overkoepelende vergunning kunnen aanvragen voor de zeven bedrijven die op het industrieterrein zijn gevestigd. Koninklijke Ten Cate krijgt daarbij te maken met verschillende procedures (zoals ruimtelijke procedures, milieu-, sloop-, bouw-, kap-, aanleg-, WVO- en gebruiksvergunningen) en moet daarvoor bij verschillende instanties zijn: gemeente, provincie en waterschap. In de *pilot* wordt gekeken wat de invoering van het éénloketprincipe in dit geval betekent, hoe organisaties zich hierop kunnen instellen en wat de vereiste werkwijze en samenwerkingsvorm zijn. Mochten zich knelpunten voordoen, dan bedenken de deelnemende partijen oplossingen en geven aan of dit consequenties voor de wet heeft en wat een mogelijke wetsaanpassing zou kunnen zijn.

Financieel overzicht ROMs

Relatief aandeel van de verschillende ROMs in totaal geïnvesteerd vermogen

De Twentse Vergunningenwijzer

In Twente hebben overheid en bedrijfsleven samen een vergunningenwijzer voor ondernemers opgesteld. De vergunningenwijzer biedt een overzicht van veel voorkomende vergunningen die voor bedrijfsactiviteiten nodig zijn. De vergunningenwijzer maakt een aantal regels rondom vergunningen inzichtelijk en toegankelijk en beoogt ondernemers te helpen om onaangename verrassingen, wachttijden en onverwachte kosten te vermijden.

In totaal zijn zestien vergunningen opgenomen die nodig zijn voor het starten, wijzigen en bouwen van een bedrijf, zes vergunningen voor bijzondere activiteiten (evenementen, vuurwerk etc.) en nog een aantal (twaalf) vergunningen dat specifiek belangrijk is voor de sectoren horeca, detailhandel en ambulante handel. Nieuwe ontwikkelingen zoals de omgevingsvergunning, die zich richt op de samenvoeging van veel vergunningen, worden in de Twentse vergunningenwijzer nog niet behandeld. Meer informatie op www.vergunningenwijzer.nl

Bureau van ABN AMRO verwacht dat de monetaire autoriteiten in de eurozone zullen aansturen op een hogere rente. Toch is er geen reden voor al te grote bezorgdheid op de korte termijn: de rente ligt immers nog altijd op een uitzonderlijk laag niveau, waardoor vooralsnog slechts sprake zal zijn van een terugkeer naar 'normalere' hoogte. De huidige rente ligt namelijk ruim onder het neutrale peil. Desalniettemin is het van groot belang om het aanbod van durfkapitaal op peil te houden.

Voorlopig lijkt de financieringsbehoefte voor innovatieve activiteiten in het Noorden en Overijssel redelijk te worden ingevuld. Over het algemeen zijn onze respondenten gematigd positief over de financieringsmogelijkheden die de regionale ontwikkelingsmaatschappijen (i.c. NOM voor het Noorden en Oost N.V., voor Overijssel en Gelderland) bieden. Sommige respondenten signaleren niettemin dat ROM's zich te weinig kunnen richten op de onderkant van de markt (de starters), omdat de landelijke politiek rendementseisen oplegt die aan tamelijk korte tijdschors gebonden zijn. Ook richt de politiek zich in de ogen van deze respondenten overmatig op eventuele effecten van ROM-financieringen op de regionale sociaal-economische structuur (terwijl die bij veel innovatieve projecten niet altijd bij voorbaat evident zijn). Dat neemt niet weg dat de landelijke overheid via SenterNovem van het Ministerie van Economische Zaken en in samenwerking met commerciële banken via andere kanalen wel degelijk belangrijke bijdragen levert aan de verruiming van het aanbod van durfkapitaal. Denk aan de innovatievouchers (à EUR 7.500,-) waarmee het midden- en kleinbedrijf onderzoeksprojecten kan laten uitvoeren door publieke kennisinstellingen. Het als tamelijk ruim beleefde aanbod van durfkapitaal heeft, afgezien van de publieke kanalen, waarschijnlijk eveneens te maken met het feit dat ook een behoorlijk aantal bedrijven in het Noorden en Overijssel middelen ter beschikking stelt voor innovatieve projecten. Een voorbeeld is de totstandkoming van het Leeuwarder onderzoeksinstituut Wetsus, dat zijn activiteiten mede dankzij de participatie van noordelijke bedrijven als Paques, Esco Frisia Zout, Landustrie en het Twentse Norit kan uitvoeren.

Ook commerciële banken worden sinds 2004 door de overheid in staat gesteld om het aanbod van durfkapitaal te vergroten. De overheid biedt commerciële banken extra hulp door borg te staan voor een groter bedrag dan normaal. Naast het reguliere startersborgstellingskrediet kunnen starters daardoor tegenwoordig ook een innovatief borgstellingskrediet opnemen. De looptijd van het borgstellingskrediet mag drie keer één jaar opgeschort worden. Dat maakt het vooral aantrekkelijk voor ondernemingen die de kritische opstartfase van hun onderneming hebben doorstaan en een zeker marktaandeel hebben veroverd, maar die geen liquide middelen (meer) hebben. Toch is het innovatief borgstellingskrediet nog maar in een beperkt aantal gevallen benut. Vooral in het Noorden en Overijssel is tot dusver weinig belangstelling getoond.

Het ondernemingsklimaat is natuurlijk niet alleen afhankelijk van de beschikbaarheid van (durf)kapitaal. De institutionele kaders waarbinnen ondernemingen opereren, zijn evenzeer van grote invloed op de aantrekkelijkheid van een regio als investeringslocatie. Zo vergt het starten van een bedrijf het aanvragen van veel vergunningen. Maar welke precies, waarvoor en hoe die te verkrijgen... het stelt veel startende ondernemers nog altijd voor veel vragen. In Twente is in december 2005 door overheid en bedrijfsleven echter een 'vergunningenwijzer' voor ondernemers gepresenteerd die op veel van dergelijke vragen antwoord geeft. In onze interviews is niettemin een groot aantal voorbeelden aan bod gekomen waaruit blijkt dat er nog veel vooruitgang is te boeken. De versnippering van bevoegdheden over diverse

Innovatief borgstellingskrediet en 'informal investment' via ABN AMRO

Het totale quotum dat Economische Zaken beschikbaar stelt voor borgstellingskredieten bedroeg in 2004 voor alle banken tezamen EUR 454 mln.

Dit quotum kan benut worden voor tal van financieringsaanvragen in het MKB zoals starters, expanderende bedrijven, mbo/mbi financieringen, maar ook voor innovatieve bedrijven, die een product(concept) hebben ontwikkeld en waar perspectiefvolle marktmogelijkheden liggen. In 2004 is bij alle banken van dit totale quotum van EUR 454 mln. ca. EUR 60 mln. benut voor starters, waarvan 40 % door ABN AMRO. Het quotum voor 2005 is onlangs verhoogd naar EUR 530 mln. ABN AMRO fungeerde in 2004 bij acht van de in totaal negen verstrekte innovatieve borgstellingskredieten als participant. In 2005 zijn via ABN AMRO aanzienlijk meer innovatieve borgstellingskredieten afgesloten.

Daarnaast biedt ABN AMRO nog de mogelijkheid van *informal investment*. Bij *informal investment* brengt ABN AMRO startende ondernemers in contact met een vermogende ondernemer of topbestuurder die risicodragend vermogen, gecombineerd met kennis, ervaring en een netwerk beschikbaar stelt aan een kansrijke onderneming. De onderneming krijgt bij *informal investment* niet alleen versterking van het vermogen, maar ook ondersteuning van een ervaren ondernemer met een groot netwerk.

Zie voor meer informatie: www.informalinvestment.nl

(overheids-)instanties is groot. Een voorbeeld van een belemmerend gebrek aan transparantie binnen de landelijke overheid betreft een beleidsterrein dat door beleidsmakers ook als een noordelijk (of zelfs specifiek Fries) kernpunt wordt gezien: 'water'. 'Water' is overigens ook een door het Innovatieplatform aangewezen nationaal sleutelgebied. Waterbouw en -beheer, waterbehandeling en -zuivering en de maritieme sector vormen belangrijke onderwerpen van rijksbeleid. De betrokkenheid van diverse ministeries (EZ, VROM, VenW, BZ, OCenW, LNV) vanuit afzonderlijke invalshoeken heeft zich vooralsnog niet vertaald in een duidelijk aanspreek- en coördinatiepunt voor het bedrijfsleven. Diverse respondenten zouden graag een meer geprononceerde rol zien voor het Ministerie van Economische Zaken (als contact- en coördinatiecentrum tussen het Rijk en het bedrijfsleven op dit beleidsterrein). In het algemeen zou een reductie van het aantal loketten veel onvrede onder ondernemers kunnen wegnemen. Het *pilotproject* in de gemeente Hellendoorn (zie het kader), is dan ook een goede stap.

Maar ook op andere terreinen doen zich problemen voor. Conflicten tussen de overheid en het bedrijfsleven over de interpretatie van wetten en regels komen ook in het Noorden en Overijssel veel vaker voor dan nodig is. Een al eerder genoemd voorbeeld is de pkb voor de Derde Nota Waddenzee, die afspraken tussen ondernemers, lokale overheden en milieuorganisaties over de uitbreiding van de Harlingse haven doorkruist heeft met een algeheel verbod op buitendijkse activiteiten. Dit is door verschillende *stakeholders* begrijpelijkerwijs als een Haagse oekaze beleefd. Dat is vooral jammer, omdat de aanpak daar tot voorbeeld mag strekken. In discussies over grootschalige infrastructurele projecten wordt terecht altijd veel aandacht besteed aan maatschappelijke kosten en milieueffecten. Door, zoals in Harlingen, belanghebbende partijen in een vroeg stadium bij elkaar te brengen, kan voorkomen worden dat dit soort discussies in spreekwoordelijke loopgraven wordt uitgevochten. Het is dan ook jammer dat er bij dit lopende proces roet in het eten is gegooid. Het getouwtrek rondom de baanverlenging van Groningen Airport Eelde en de ruimte voor bedrijven bij Enschede Airport Twente illustreert eveneens de negatieve invloed van tekortschietend *stakeholder management* op de effectiviteit van een lobby.

Veel ondernemers maken ten slotte melding van problemen bij het tewerkstellen van Oost-Europese arbeidskrachten. Men vreest dat Nederland zich door deze belemmeringen uit de markt prijst. Het vertrek van bedrijven naar landen met een flexibeler arbeidswetgeving wordt door diverse ondernemers als een reële mogelijkheid aangemerkt. In het Noorden en Overijssel manifesteren de problemen zich vooral in de maakindustrie en de landbouwsector, maar ook in het transport en de logistieke dienstverlening; bedrijfstakken waarin de internationale concurrentie verhevigt. Onlangs is er vanuit de vakbeweging en de politiek voor gepleit om de restricties op het aannemen van Oost-Europeanen te handhaven. Dat is echter niet te verenigen met het vrije verkeer van personen dat bij een verenigd Europa hoort. Het argument dat vaak gebruikt wordt, is dat het openen van de grenzen 'oneerlijke concurrentie op de arbeidsmarkt' zou scheppen. Feit is dat veel Oost-Europeanen met minder loon genoeg nemen dan Nederlandse werknemers, terwijl veel werkgevers van opvatting zijn dat hun productiviteit relatief hoger is. Toch zijn er betere en duurzamere methoden om ervoor te zorgen dat de positie van kansarme Nederlanders op de arbeidsmarkt niet verslechtert. Denk aan investeringen in scholing en opleiding, die de productiviteit en concurrentiepositie van kansarme Nederlanders kunnen versterken.

De Waddenzee: natuur- én toeristische asset

De Waddenzee is één van de grootste wetland ecosystemen ter wereld. De Wadden bestaan uit eilanden, geulen en platen, die continu van vorm en soms zelfs van plaats veranderen. Deze voortdurende verandering van het landschap zorgt voor een grote variatie: natte en droge platen, hoge duinen en lage kwelders, zand en slib, zoet en zout water wisselen elkaar af. Uit de Noordzee, het IJsselmeer, het Lauwersmeer en enkele rivieren stroomt voedselrijk water de Waddenzee in. Doordat de Waddenzee ook tamelijk ondiep is en het water een relatief hoge temperatuur heeft, leven er veel bodemdieren, zoals kokkels en mossels. Door de grote voedselrijkdom is de Waddenzee een aantrekkelijk foerageergebied voor talrijke diersoorten. Elk jaar broeden er honderdduizenden broedvogels en trekvogels uit Noordwest-Azië, Noord-Europa en IJsland komen er om te rusten en te foerageren. De Waddenzee is het belangrijkste watervogelgebied van Europa. Voor verschillende soorten Noordzeevis is de Waddenzee een belangrijke kraamkamer. Zeehonden gebruiken de zand- en slikplaten als rust- en zoogplaats.

Het is dan ook een van de meest bezochte toeristengebieden van Nederland. Meer dan vijf procent van alle vakanties in Nederland worden op de Waddeneilanden doorgebracht. Om de Waddeneilanden en de Waddenzee te beschermen heeft de overheid terecht regels opgesteld. Denk aan het recente verbod op de mechanische kokkelvisserij. Ook ABN AMRO hanteert ten aanzien van dit soort zaken stringente principes, waarin milieu- en duurzaamheidsoverwegingen een belangrijke rol spelen. Zie voor meer informatie hieromtrent het Duurzaamheidsverslag van de bank. De uiteindelijke beleidsformulering inzake de Waddenzee is dan ook bovenal een taak voor de politiek. Dat geldt zeker voor wat betreft de discussie over gasboringen in de Waddenzee.^a

^a Het olie en gasbeleid van ABN AMRO is van toepassing op alle klanten van ABN AMRO in deze sector. Contracten met olie- en gasmaatschappijen worden getoetst aan een scoremodel, waarmee de bank vaststelt in hoeverre klanten beschikken over processen en beleid om de gevolgen van hun activiteiten voor de maatschappij en het milieu te beheersen. Voor projecten worden de *Equator Principles* toegepast. Voor individuele investeringen hanteert de bank een filter om te beoordelen of bij transacties milieugevoelige aspecten spelen. De bank financiert geen projecten op locaties die behoren tot het Werelderfgoed.

Een enkeltje Utrecht – Friesland / Overijssel

De prijs van een modale eengezinswoning in Utrecht bedroeg in december 2005 gemiddeld EUR 301.755. In Friesland bedroeg de gemiddelde prijs van een eengezinswoning EUR 178.929 en in Overijssel EUR 215.804. Een appartement in Utrecht kostte in december gemiddeld EUR 179.604. De gemiddelde prijs van appartementen in Friesland bedroeg EUR 140.474 en in Overijssel EUR 139.661.

Stel nu dat een ouder echtpaar uit de provincie Utrecht dat nu nog woont in een eengezinswoning, overweegt om kleiner te gaan wonen of te verhuizen naar Overijssel of Friesland. Het echtpaar wil er sowieso financieel op vooruitgaan. Het heeft dan een aantal opties, waarvoor we hebben doorgerekend welk financieel voordeel die zouden kunnen opleveren. Bij een rente van 5%—op basis van annuïteit—geven de respectievelijke opties 20 jaar lang een maandelijks bruto-inkomensverhoging van:

- Een appartement in Utrecht EUR 816,80
- Een nieuwe woning in Friesland EUR 821,30
- Een nieuwe woning in Overijssel EUR 574,70
- Een appartement in Friesland EUR 1078,50
- Een appartement in Overijssel EUR 1083,90

Kortom, het financiële voordeel van een eengezinswoning in Friesland is zelfs groter dan dat van een appartementje in Utrecht!! En een appartementje in Friesland of Overijssel zorgt zelfs voor een ruim 30% hogere bruto inkomensstijging dan een appartementje in Utrecht!

VII. Een goed klimaat om te recreëren, verblijven en wonen

Ook ondernemers zijn in meerderheid voorstander van de concentratie van economische activiteiten in kerngebieden. Dat bleek ons in de interviews met de sleutelfiguren in het regionale bedrijfsleven en de *not-for-profit* sector. Natuur- en landschapsbehoud in het buitengebied staan bij veel ondernemers wel degelijk hoog in het vaandel. En eigenlijk is dat ook niet zo vreemd. Immers, 'ruimte' en natuurlijke omgeving zijn factoren die de aantrekkelijkheid van een regio als vestigingsplaats mede bepalen. Wat dat betreft bieden het Noorden en Overijssel ten opzichte van de vervuilde Randstad en Brabant met hun dichtslubbende steden voor veel mensen een aantrekkelijk alternatief. De rust, ruimte en natuur van het Gaasterland, de Drentse heidegronden, het Oldambt of de Overijsselse Vechtstreek zijn vanuit het oogpunt van de toeristische en recreatieve sector belangrijke economische assets. Ook voor de toeristische sector geldt dat de ontwikkeling van toerisme in een regio kan leiden tot clustering van bedrijvigheid, zoals is beschreven in het model van Porter.

Behalve de natuurlijke en landschappelijke kwaliteiten, hebben het Noorden en Overijssel echter nog genoeg andere kwaliteiten die het belang van de toeristische en recreatieve sector in deze contreien onderstrepen. Dat hier een rijkelijk gevarieerd aanbod van toeristische mogelijkheden is, zal geen verbazing wekken; het gaat per slot van rekening om een gebied dat een derde van Nederland beslaat. Het is dan ook onbegonnen werk om alle attracties hier te gaan bespreken. Maar denk ter illustratie eens aan historische steden als Dokkum, Stavoren, Leeuwarden, Groningen, Kampen en Zwolle, attractieparken als Slagharen, Avonturenpark Hellendoorn, Speelstad Oranje, het Verkeerspark Assen, Duinen Zathe en het Miniaturpark in Appelscha, de Vesting Bourtange, de Waddeneilanden en het kunststadje Ootmarsum, de watersport op de Friese meren, het Noorderdierenpark, Giethoorn, het Kameleondorp Ter Herne en het kuuroord Fontana in Nieuweschans, evenementen als de Drentse Fietsvierdagse, de TT Assen, Oerol, of het Carnaval van Oldenzaal en toonaangevende musea als het Groninger Museum, het Friesch Museum, het Drents Museum, het Jopie Huisman Museum, of het Rijksmuseum Twenthe. Nogmaals, het is maar een kleine greep uit een veel groter aanbod.

Een treffend voorbeeld van het belang van het toerisme is dat de watersportprovincie Friesland ondanks enkele moeilijke jaren nog altijd beschikt over een grote scheepsbouwindustrie, die vooral is gespecialiseerd in (luxe) plezierjachten. Dit is overigens een sector waarin innovatie een belangrijke rol speelt. De ontwikkeling van de elektrisch bekrachtigde EPS Boegschroef door een consortium van drie noordelijke bedrijven (Van der Velden Systeemtechniek, JB Besturingstechniek en Machine- en Apparatenfabriek Combimac) onderstreept dat. Maar ook de (vooral in Overijssel sterke) ambachtelijke bouwsector moet kunnen profiteren van projecten die het woon- en verblijfsklimaat versterken. Denk bijvoorbeeld aan de herontwikkeling van leegstaande kloosters, boerderijen, landgoederen etc. Het combineren van (publieke en private) voorzieningen biedt immers mogelijkheden om in onbruik geraakte gebouwen nieuwe functies te geven. In het kader op de volgende pagina geven we twee praktijkvoorbeelden uit Overijssel en het Noorden: Den Oostenborgh in Ootmarsum en De Vicarie in Midwolda. Dit soort projecten is om een aantal redenen goed voor de regionale economie. Zo nam tussen 1992 en 2002 het aantal agrarische bedrijven in ons land met gemiddeld 20% af, waardoor de leegstand van boerderijen toenam. Dat geldt zeker in provincies met een sterke agrarische sector, zoals Friesland

Herbestemming: Den Oostenborgh en De Vicarie

Den Oostenborgh -Ootmarsum

Het voormalige weeshuis Den Oostenborgh in het Twentse Ootmarsum is tegenwoordig in gebruik als zorgservice complex voor ouderen. Den Oostenborgh is bedoeld voor mensen die in hun dagelijkse leven zorg nodig hebben: mensen met een chronische ziekte, mensen met een dementieel syndroom en mensen die minder-valide zijn.

Den Oostenborgh biedt een vaste huisarts, fysiotherapeut, pedicure, kapper en schoonheidsspecialiste en beschikt over een eigen schoonheidssalon. Ook zorgbehoevende mensen, die een paar dagen in Ootmarsum op vakantie willen, kunnen tijdelijk een appartement in het complex betrekken. Tevens zijn de appartementen te gebruiken in crisis-situaties. Hierbij kan gedacht worden aan een overbruggingsperiode naar bijvoorbeeld een reguliere zorginstelling of na een ziekenhuisperiode, wanneer zelfstandig wonen nog niet helemaal verantwoord is.

De Vicarie - Midwolda

De voormalige Oldambtster boerderij 'De Vicarie' in Midwolda is verbouwd in opdracht van zangeres Imca Marina. Sinds zondag 3 oktober 2004 is De Vicarie van Midwolda voor bezoekers geopend. Thans bestaat De Vicarie uit: een trouwkapel, een Kloostershop, een Brasserie (40 personen), een Grand cafe (200 personen) en een Groningse slingeruin en wandel- landschapstuin. De Vicarie wordt gebruikt voor diverse doeleinden: Grand café, lezingen, wijnproeverijen, concerten, een Noamiddag Pruiverij, workshops en rondleidingen. Maar bovenal is het mogelijk om in de Kapel in het huwelijksbootje te stappen bij de lokale ambtenaar van de burgerlijke stand: Imca Marina!

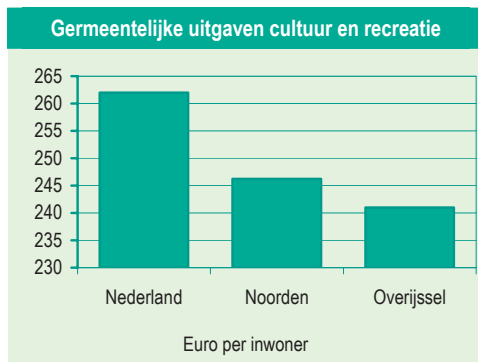
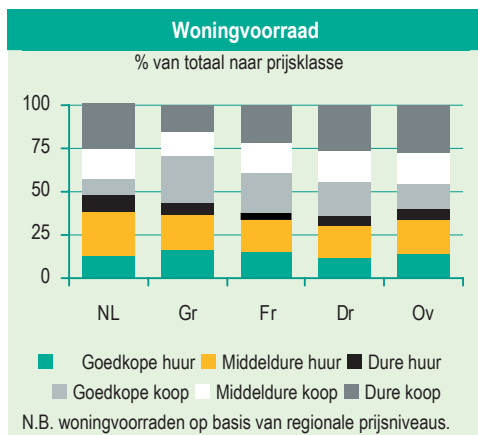
en Drenthe. Daarnaast zorgt de secularisatie ervoor dat de leegstand van kloosters en kerkgebouwen toeneemt. Buitengebieden worden kortom geconfronteerd met een dreigende ontvolking, leegstand en dus afnemende leefbaarheid.

Herbestemming van in onbruik geraakte onroerende goederen kan dus helpen om dat proces te keren. Het veranderen van bijvoorbeeld een agrarische bestemming van een boerderij in een woonbestemming is echter niet eenvoudig, omdat gemeentelijke en provinciale richtlijnen allerlei beperkingen opleggen, bijvoorbeeld voor wat betreft het toegestane woonvolume. Ook nieuwbouw op voormalige landgoederen stuit vaak op belemmerende regelgeving. Dergelijke bepalingen bemoeilijken de herbestemming van onroerende zaken, terwijl door dergelijke projecten de aantrekkelijkheid van de regio als plek om te wonen én recreëren juist kan worden versterkt. Het bevorderen van toerisme is daarbij zoals gezegd een belangrijk argument. Dat veroorzaakt immers een krachtige regionale vraag, waarvan ook sectoren als de detailhandel en de horeca de vruchten kunnen plukken.

Afgezien van het toerisme zijn er echter meer redenen om de aantrekkelijkheid van het buitengebied te waarborgen. Het is van groot belang dat het Noorden en Overijssel zich niet alleen richten op verblijfsrecreatie en dagjesmensen, maar dat er tevens voor gezorgd wordt dat het goede plekken zijn om te wonen. Zoals we zagen, ligt het inkomen van de bevolking er nog altijd (fors) lager dan in de rest van Nederland, waardoor er relatief weinig koopkrachtige consumenten zijn. Bovendien vergt de omschakeling van het Noorden en Overijssel naar een kenniseconomie dat deze regio's zich wapenen tegen *brain drain*. Versterking van het woon- en leefklimaat kan daaraan bijdragen. Maar er zijn meer redenen om het wonen in deze regio's voor jonge, koopkrachtige mensen blijvend aantrekkelijk te houden. De vergrijzing en ontgroening van de bevolking eisen immers hun tol: Friesland en Groningen horen zelfs tot de vier provincies met een krimpende bevolking, waardoor het buitengebied dreigt te ontvolken. Maar ook de steden en het cultureel klimaat hebben geen baat bij een almaar grijzer wordende bevolking. Anderzijds heeft de vergrijzing ook voordelen. Er komen immers steeds meer relatief kapitaalkrachtige toeristen die minder geneigd zijn tot het maken van verre reizen. Daarvan kunnen het Noorden en Overijssel gebruik maken.

Wat betreft het aantrekken van koopkrachtige hogeropgeleiden hebben de drie noordelijke provincies en Overijssel een belangrijk voordeel ten opzichte van de meeste andere provincies: de huizenprijzen liggen er beduidend onder het landelijk gemiddelde. In december 2005 lagen de prijzen in Friesland 29%, in Groningen 27%, in Drenthe 18% en in Overijssel 14% beneden het landelijk gemiddelde. De ruimte, het landschappelijk en natuurschoon gaan dus gepaard met relatief lage woonkosten. Toch zal er vooral in het Noorden gewerkt moeten worden aan een ruimer aanbod van woningen in de duurdere segmenten. Deze zijn vooral in Groningen en Friesland ondervetegenwoordigd in de woningvoorraad. In Drenthe en Overijssel is de woningvoorraad wat gelijkmatiger verdeeld.

Hoewel het natuurlijk goed is voor het toerisme dat er zowel in het Noorden als in Overijssel een groot en divers aanbod van culturele en recreatieve voorzieningen is, zijn het vaak ook andere culturele en recreatieve voorzieningen die van belang zijn voor het woonklimaat. Denk aan musea, galerieën en podia, maar ook aan zwembaden, sportvelden en kinderspeelplaatsen. Zeker in gebieden waar de

Goede start BlauweStad

Volledig ten onrechte meldde *De Telegraaf* op 14 februari dat de BlauweStad op een mislukking dreigt uit te lopen ('Nieuwe Groningse stad financiële flop'), omdat er nog geen 10 % van de 1500 kavels zouden zijn verkocht. De krant verzuimde daar echter bij te vermelden dat dit slechts de uitgifte van de eerste 150 kavels betrof. Deze uitgifte leidde tot 134 inschrijvingen...

Bij de verdeling is uiteindelijk zelfs tot loting overgegaan. Dertig procent van de kavels is bovendien toegewezen aan geïnteresseerden uit de Randstad. Kortom, de eerste indicaties zijn dus dat er ook onder Randstedelingen inderdaad animo bestaat om naar het Noorden (en 'zelfs' naar Oost-Groningen) te verhuizen.

Meerstad Groningen

Ten oosten van de stad Groningen komt straks Meerstad Groningen. Meerstad Groningen is een multifunctioneel concept dat de geneugten van het wonen in de stad tracht te combineren met de voordelen van 'buiten wonen'. In het hart van het plangebied zal een meer worden aangelegd. Naast het water zal in groengebieden geïnvesteerd worden. Het oppervlak groen dat in Meerstad gerealiseerd zal worden, zal net zo groot zijn als het oppervlak dat voor wonen en bedrijventerreinen gebruikt zal worden.

De bedrijventerreinen worden zo ingericht dat een aantrekkelijke verbinding ontstaat tussen de buiten- en de binnenstad. Ook kwalitatief zal sprake zijn van een zo sterk mogelijk samenhangende ontwikkeling van dit 'Groen/Blauw' en 'Rood'. Deze samenhang wordt zichtbaar in een nieuw type stad en een nieuw type landschap. En met alle voorzieningen van de stad Groningen om de hoek.

vergrijzing, ontgroening en ontvolking zich sneller doen voelen dan elders, is het moeilijk om dit soort voorzieningen rendabel te exploiteren. Daarom zijn de middelen die gemeentelijke overheden vrijmaken voor culturele en recreatieve voorzieningen van groot belang. Opvallend genoeg lijken gemeenten in het Noorden en Overijssel zich er niet heel erg om te bekommeren: de gemeentelijke uitgaven voor cultuur en recreatie (o.m. sportvoorzieningen, musea, kunst, bibliotheken, openluchtrecreatie) liggen beduidend onder het landelijk gemiddelde.

In het Noorden zijn momenteel twee tamelijk revolutionaire projecten in ontwikkeling die de aantrekkelijkheid van de regio voor koopkrachtige rust- en ruimtezoekers aanzienlijk vergroten: de BlauweStad en Meerstad Groningen. De BlauweStad is gesitueerd in het Oldambt vlakbij Winschoten. Kernpunt van het plan is de aanleg van een nieuw meer van zo'n acht vierkante kilometer. Koningin Beatrix zette hiervoor verleden jaar de kraan open. Rondom het meer worden in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) nieuwe natuurgebieden (350 hectare), recreatieve voorzieningen en 1500 woningen gebouwd, vooral in de duurdere segmenten. Behalve de doelstelling om de regionale economische structuur van het Oldambt te versterken, is de BlauweStad er vooral op gericht om extra waterbergingsmogelijkheden te scheppen en ruimte te scheppen voor recreatie en natuur. Ten oosten van de stad Groningen verrijst in de nabije toekomst Meerstad Groningen, zie het kader hiernaast.

Het feit dat de locale en regionale overheden en ondernemers er niet voor terugschrikken om dit soort grootschalige investeringen te doen in de versterking van het regionale woningaanbod en de verlevendiging van het woon- en leefklimaat, vergroot ons optimisme over de economische potentie van het Noorden en Overijssel. Immers, het verkleinen van de nog bestaande achterstanden op de rest van het land voor wat betreft inkomens- en opleidingsniveaus, economische structuur en concurrentiekracht, vereist in de eerste plaats durf en de bereidheid om samen te werken en te investeren in structurele versterkingen. De nadrukkelijke wens van de landelijke overheid om afscheid te nemen van het denken in achterstanden en in plaats daarvan het denken in kansen te omarmen, wordt voor wat betreft de versterking van het woon- en verblijfsklimaat door bestuurders én bedrijven duidelijk opgepakt.

Conclusie

We hebben er lang op moeten wachten, maar een opleving van de conjunctuur gloort nu toch echt aan de horizon. Het is dan ook een goed moment om definitief afscheid te nemen van het achterstandsdenken dat de berichtgeving over het Noorden en Overijssel al zo lang beheerst. Dit rapport heeft laten zien dat er goede gronden zijn voor een hernieuwd geloof in eigen kunnen. Deze conclusie wordt, gelet op de uitkomsten van gesprekken die wij hebben gevoerd, gesteund door belangrijke sleutelfiguren in het bedrijfsleven en de *not-for-profit* sector. De economische structuur van het Noorden en Overijssel biedt kansen op het gebied van kennisintensieve economische activiteiten, waarmee het concurrentievermogen duurzaam kan worden versterkt. De actuele beleidsprogramma's van de landelijke overheid (met name de 'Nota Ruimte' en 'Pieken in de Delta') komen op hoofdlijnen tot dezelfde conclusie. Toch is er ook een aantal kansen en knelpunten in de economische structuur dat in die beleidslijnen noch in de maatschappelijke discussie voldoende aan bod komt.

In de eerste plaats vinden we dat het rijksbeleid te eenzijdig de nadruk legt op de energiegerelateerde economische activiteiten in het Noorden. Ontegenzeggelijk leveren de uiterst kennisintensieve noordelijke sectoren energie, delfstoffenwinning en nutsbedrijven een uitzonderlijk hoge toegevoegde waarde. Ook kent het Noorden toonaangevende kennisinstellingen op energie- en watergebied. Er is dus zeker perspectief voor clustering van bedrijvigheid rondom het thema 'Duurzaamheid'. Maar het is niet aannemelijk dat dit cluster de noordelijke economie integraal zal kunnen trekken, omdat de vervlechting - bijvoorbeeld in termen van werkgelegenheid - met de regionale economie niet optimaal is. Dat geldt veel minder voor wat betreft het cluster 'Gezonder Leven'. De sterke kennisinstellingen, gezondheidszorg en industrie bieden perspectief voor samenwerking op het terrein van *life science*, waarbij er bovendien legio raakvlakken zijn met de traditioneel sterke voedings- en genotmiddelenindustrie en de landbouwsector in het Noorden. Wat Overijssel betreft pleiten we voor een nadere specificatie van het *Technology Valley* concept van het Ministerie van EZ: het cluster 'Materialen & Mechatronica'.

Verder zijn gerichte investeringen nodig in infrastructurele voorzieningen. De bereikbaarheidsproblemen van vooral het Noorden en in iets mindere mate Overijssel moeten worden aangepakt. Het dreigende uitstel (of afstel?) van de Zuiderzeelijn is dan ook een zorgelijke ontwikkeling. Maar ook de ruimte voor de ontwikkeling van havens en luchthavens in de regio is een knelpunt. Wat de weginfrastructuur betreft zorgen de Ringweg Groningen en de A1 (Hengelo-Apeldoorn) nog altijd voor grote problemen. Behalve een goede bereikbaarheid bepalen ook de condities voor ondernemerschap de mogelijkheden voor het doeltreffend clusteren van bedrijvigheid. De transparantie van regels en institutionele kaders, aanspreekbaarheid van overheden en het aanbod van durfkapitaal vereisen in dat verband meer én blijvende aandacht. Tot slot dient aandacht uit te gaan naar het recreatie-, verblijfs- en woonklimaat. Enerzijds vanwege de grote toeristische potentie van beide regio's, anderzijds omdat het aantrekken van kapitaalkrachtige, hoogopgeleide mensen de economische structuur duurzaam kan versterken. Het is dan ook belangrijk om natuur- en landschapswaarden, bijvoorbeeld waar het gaat om de Waddenzee, niet uit het oog te verliezen en economische activiteiten te concentreren in de kerngebieden.

Als men deze kansen grijpt en knelpunten wegneemt, dan is de conclusie even helder als eenvoudig: tussen Wadden en Wierden... is een wereld te winnen!

Literatuurlijst

Armstrong, H. en Taylor, J. (2000), *Regional Economics and Policy*, Oxford

BAW (2005), *The Northeast European Agenda for 'Noord-Nederland'*, Bremen

CPB (2001), *Toetsing Kosten-Baten Analyse Zuiderzeelijn*, Den Haag

Ecorys (2005), *Probleemanalyse Zuiderzeelijn; Kwantitatieve analyse en
'onderbouwing*, Rotterdam

EIM (2005), *Kleinschalig Ondernemen – Structuur en ontwikkeling van het
Nederlandse
MKB*, Zoetermeer

Krugman, P. (1991), *Geography and Trade*, Cambridge, Mass.

Ministerie van Economische Zaken (2004), *Pieken in de Delta*, Den Haag

Ministerie van Verkeer en Waterstaat (2004), *Nota Mobiliteit – Van A naar Beter*,
Den Haag

Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu et.al. (2005), *Nota
Ruimte – Ruimte voor Ontwikkeling*, Den Haag

Porter, M. (1990), *The competitive advantage of nations*, London

Provincie Overijssel (2005), *Sociaal-economische schets Overijssel*, Zwolle

Rijksuniversiteit Groningen- Oosterhaven, J. en Elhorst, J. (2003) *Repliek: Indirecte
effecten in de Zuiderzeelijn KBA's. The devil is in the detail. Tijdschrift
Vervoerswetenschap 39/3 (2003): 12-17*

Rijksuniversiteit Groningen- Oosterhaven, J. (2005), *Zuiderzeelijn kritiek commissie
Duivesteijn- een afleidingsmanoeuvre?*, Groningen

Rijksuniversiteit Groningen - Broersma, L; Van Dijk, J. en Stelder, D. (2004),
Noordelijke Arbeidsmarktverkenning 2005, Groningen

Samenwerkingsverband Noord Nederland (1999), *Kompas voor het Noorden –
Ruimtelijk economisch ontwikkelingsprogramma voor Noord-Nederland 2000
t/m 2006*, Assen / Groningen / Leeuwarden

Samenwerkingsverband Noord-Nederland (2005), *Strategische Agenda voor Noord-
Nederland 2007 t/m 2013*, Groningen

SDU - Tijdelijke Commissie Infrastructuurprojecten (2005), *Onderzoek naar
Infrastructuurprojecten*, Den Haag

Stichting Twente Index (2005), *Twente Index 2005*, Enschede

Colofon

Initiatiefnemer:

ABN AMRO Bank N.V.,
Corporate Clients Noord Oost

Auteur:

drs. Wouter van Aggelen
ABN AMRO Bank N.V.,
Economisch Bureau
wouter.van.aggelen@nl.abnamro.com
Telefoon: 020-6287958, Fax: 020-6287955

